

СУЧАСНИЙ
БІ
БЕСТСЕЛЕР
У
УКРАЇНІ

Іван Корсак

Вибух у пустелі

роман

ББК 84.4УКР6

К69

Корсак, Іван

К69 Вибух у пустелі : роман / Іван Корсак. – К.: Ярославів Вал, 2015. – 236 с. (Серія «Сучасний Бестселер України»).

ISBN 978-617-605-025-4

Він зі славетного українського роду, який прислужився науці в багатьох поколіннях.

Георгій Кістяківський, головний герой роману, бере участь у розробленні атомної бомби, аби протистояти фашизму німецькому чи російському, а ще як науковий радник Президента США долучається до підготовки перших астронавтів для польотів на Місяць, розвитку балістики і так само має мужність сказати «ні» тому, що противиться його совісті чи цивілізаційному поступу людства.

Книга може зацікавити читача ще й тим, що побудована вона значною мірою на англомовних джерелах, досі відсутніх в Україні.

Видавнича рада:

Михайло Ватуляк, голова Асоціації видавців і книгорозповсюджувачів Львівщини / **Сергій Грабар**, продюсер книжкової серії «Червоне та чорне» / **Григорій Гусейнов**, головний редактор журналу «Кур'єр Кривбасу», лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка / **Дмитро Іванов**, головний редактор газети «Гарт» (Чернігів), лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка / **Володимир Загорій**, президент Ліги українських меценатів / **Світлана Короненко**, заступник директора каналу «Культура» Національної радіокомпанії України / **Іван Корсак**, головний редактор газети та радіо «Сім'я і дім» (Луцьк) / **Володимир Панченко**, доктор філологічних наук, професор / **Василь Простопчук**, головний редактор газети «Віче-інформ» (Луцьк) / **Михайло Слабошпицький**, директор видавництва «Ярославів Вал» / **Павло Щириця**, головний редактор видавництва «Ярославів Вал» /

Всі права застережено. Жодна частина цього твору не може бути використана чи відтворена без письмового дозволу видавництва.

Іван Корсак

Вибух у пустелі

роман

© Іван Корсак, роман, 2015

© Микола Григорчук, післямова, 2015

© Видавництво «Ярославів Вал», видання, 2015

1

Цю пору року Гітлер полюбляв особливо: юна осінь відчайдушно розбишакує, творить немислимі, досі не бачені й неznані ще кольори. Він колись охоче малював осінні пейзажі, азартним мисливцем полюючи за несподіваними чи рідкісними відтінками.

Нині була якраз ця пора, серединний вересень тридцять дев'ятого, та Гітлер чомусь не помічав осіннього торжества. Може, тому, що доводилося, стиснувши зуби, аби утаїтися від оточення, щомоці тамувати занудний біль в шлунку та легке тремтіння лівої руки. А може, то просто давалася взнаки звичайнісінька втома – він щойно повернувся з-під Варшави. Гітлер наказав підготувати останню кінохроніку, яку хотів переглянути лише зі Шпеєром та Геббельсом.

Миготіли на екрані кадри, які мали б тішити. Завершувався другий тиждень війни, польський уряд вже поспішно виїхав у Румунію, а вояки Вермахту нестримною повинню розливалися сусідньою державою. Веселі витрішки продавали на екрані німецькі солдати, сидючи на броні танків, які прудко мчали на схід. Від літаків Люфтваффе рябіло небо, як від гайвороння перед снігами на початку зими, і мимовільно брала млосна дригить, коли чулося зловісне бомбове завивання. Понуро брили довжелезні колони польських військовополонених з нестравною печаттю розпачу та безсилля на неголених лицях.

Гітлер мав би від такої хроніки вдоволено потирати руки, які мерзли навіть при невеличкому похолоданні, та якби ж не так нахабно і безцеремонно навідав зараз біль. Інколи підступала думка, що винуватцем тут його дієта, яку сам вигадував і час від часу

змінював. Однак, похопившись, щораз негайно гнав її геть, як виганяють з хати шкідливу кішку.

Стиха скреготав кінопроектор, докручуючи кінохроніку, мовчки дивились її Геббельс зі Шпеєром, розмірковуючи кожен своє. Хроніку завершувала мультиплікація: вже не хмари бомбовозів пливли екранним небом, а один-однісінький німецький літак завис над Британією і скинув одну-однісіньку бомбу. В ту ж мить всю острівну державу незнана сила порвала на шмаття, й ті кавалки, як від реального вибуху бомби земля, знімалися рвучко увись та розліталися далеко вусібіч.

– Ось так! – вихопилося чомусь із присвистом на губах у Гітлера. – Ось так з ними повинно бути!

Враз пропав біль, перестала тремтіти рука: Гітлер знову відчув свіжу силу в собі, наче й не було втомливої подорожі з-під Варшави.

Коли змовк кінопроектор і в залі спалахнуло світло, Шпеєр із ноткою гордості, попри дещо іронічний погляд скрива Геббельса, лише докинув:

– І саме так маємо завершити наш урановий проект.

Звісно, в Гітлера бракувало часу вникати в усі деталі проекту, про який йому вже доповідали, та й недолюблював він вчених-хіміків та фізиків. Ті вчені, навіть найвишуканіше вдягнуті, з великосвітським лоском, паризькими одеколонами намащені, йому однаково пахли лабораторіями, здебільшого нестравною і не забутою ще з госпіталів Першої світової карболкою. Зате Шпеєру не довелося довго копирсатися в пам'яті, як у старій комірчині, де припало все пилуюгою забуття: ще весною того ж тридцять дев'ятого року він неспішно, ставлячи олівцем навпроти особливо важливого «галочки» на полях, вичитував доповідь професора Гамбурзького університету Пауля Хартека та доктора Вільгельма Грота про можли-

вість створення нової вибухівки нечуваної і неміряної сили. Та країна, писали вчені, яка першою осідлає досягнення ядерної фізики, беззаперечно підкорить собі світ.

А три місяці тому фізик Курт Дібнер з Управління озброєнь в Куммерсдорфі під Берліном розгорнув цілу програму ядерних досліджень. Негайно було ініційовано закон про заборону вивезення урану з Німеччини. В Бельгійському Конго оперативно закупили уранову руду.

Лисини шанованих професорів змагалися в блиску з цяцьками мундирів вищих армійських чинів уже шістнадцятого вересня тридцять дев'ятого – в Управлінні озброєння відбулася перша така представницька нарада.

– Маємо залучити всіх найвідоміших фізиків включно з Нобелівським лавреатом Гайзенбергом! – звучало категоричне на тій нараді.

Хіба не навкулачки ішли поважні професори, як зіткнулися погляди «теоретиків» і незгідних з ними «експериментаторів».

Але куди більшу вагу мали всього кілька слів того, кому так до вподоби припала кінцівка кінохроніки, кілька слів, вимовлених хрипкуватим втомленим голосом, після легкого прокашлювання:

– Головне командування армії має підготувати наказ про розгортання програми атомної зброї...

І закрутилася велика та добре змащена машина, в якій кожний вузол і коліщатко вивірені та відрегульовані з німецькою ретельністю й пунктуальністю; кращі уми мізкувати мали, аби докотилася та машина до часу, коли з Британії в небо злітатимуть тільки груддя обпеченої, смертельною радіацією просякнutoї землі.

І не тільки з Британії...

2

Георгій Кістяківський вслід Оппенгеймерові такий погляд кинув, мов із серцем пожбурих замашну каменюку.

По тому Георгій розсердився вже сам на себе та подумки взявся себе ж висварювати, заледве за Робертом Оппенгеймером зачинилися двері. Він ніяк не може погодитися на його пропозицію, нащо знову собі ламати усталене життя?

Шкода, що перед таким небажаним гостем нікому влаштувати замовляння порога, як оповідала в дитинстві матір про кумедне колишнє ворожіння. Георгій забув уже доволі довгу примовку, спадали на пам'ять хіба перші рядки:

*Дзвони на храмі,
Ікона в рамі,
Хрест на мені,
Ключ у замку,
Змія в траві,
Звір у берлозі,
А я на своєму порозі...*

Роберт Оппенгеймер щойно запропонував йому взяти участь у розробленні атомної зброї, названому Манхеттенським проектом. Хитрюга Оппенгеймер, зустрівшись із Георгієм поглядом, вже не відводив своїх очей, наче зібрався гіпнотизувати співрозмовника. Він доволі майстерно вибудував свій спіч: оповідь почав з листа Ейнштейна до Рузвельта про гітлерівську атомову загрозу, про згоду багатьох найвизначніших вчених докласти сили й таланту до такого незнаного досі проекту. Як же може тут ухилитися вчений, що себе поважає, – як приспів у піс-

ні, звучало в шпаркому Робертовому монолозі, що скидався швидше на прудкий репортаж із бейсбольного матчу.

– Ви найперший в нас фахівець з вибухових речовин, ви маєте долучитися до справи, – затятий курець Роберт дихав густим тютюновим духом Георгію просто в обличчя.

Георгій дратувався і від цих густих тютюнових пахощів, і від несподіванки, що нахабно й безцеремонно вривалася в його розмірене нарешті життя.

Він так довго йшов до нинішнього дня...

Він – професор Гарвардського університету, он на полиці чемно шикуються рядочком його книги, його наукові дослідження.

Ні, він не ухилявся і не збирається ухилятися як громадянин від війни, що палахкотить над світом. Георгій довго консультував, а потім і очолив відділ з розроблення вибухових речовин Національного дослідницького комітету з оборони, подавно є членом комітету з атомної енергії Національної академії наук Сполучених Штатів Америки.

Але як зараз покинути Гарвард і мчати в забуте Богом і людьми незнане містечко Лос-Аламос, кудись на край світу, точніше на край пустелі, де хіба хрумтить на зубах пісок, піднятий розмашистими вітрами, де ночами просинатимешся від млосного завивання койотів...

Георгію, ти так довго йшов до дня нинішнього.

Така неблизька, каменюччям всипана дорога від того досвіткового осіннього ранку, коли денікінці зовсім ще молодим тебе лапнули, як голодний шуліка малосиле курча. Згадуватиме через багато літ безпристрасний свідок, знайома їхньої родини С. Мотовилова, яка, проте, не завжди приязною до Кістяківських була: *«Заходила Зина. У них тільки*

что был Саша Кистяковский. Рассказывал, как к нему приезжал [брат] Горя со своим переводчиком. Но от Зины ведь толком ничего не узнаешь. Она все путает. <...> Горе шестьдесят четыре года, от нас он уехал в 1920 году, его силком увезли деникинцы. Они увезли все старшие классы гимназии».

Коли бажаючих воювати в денікінських шерегах було вже не ясно, то й малоліток знадобиться. А потім Туреччина, Балкани, Німеччина – дякуючи рідному дядькові Ігореві Кістяківському за поміч матеріальну й пораду шири, Георгій у Берліні вивчився, небавом докторську дисертацію захистив. А потім за стипендіальним направленням Міжнародного комітету з освіти в галузі фізичної хімії був Принстонський університет.

Але до того, перед дорогою через півсвіту, про яку й гадки не мав і в сні яка б не приснилася, мерехтів у пам'яті осінній вечір, що молодим вином пропах від прилого листа, зі сутінками, підсвіченими м'яким тихим сявом жовтогарячих каштанових крон...

Власне, був то не перший вечір, вони безцільно бродили сутінковими вулицями, ні про що розмовляли і так само з нічого, з дріб'язку могли розсміятися – Георгію з Оленою, двом душам, що випадком зустрілися, видавалося тепло й затишно в цьому світі, пожежами воєн і свинцевими протягами охопленому, тільки їм обом, бо решта світу їх зараз ніяк не обходила.

Олена розказувала, як татова мама, її рідна бабуся, захоплена тодішньою модою спіритизму, душі предків взялась викликати. Ті душі все взнаки чомусь не давалися – на превелике старої розчарування. Та якось у татового брата, що в під'їзді сусідньому жив,

похворіли в сім'ї й він марне кілька днів лікаря викликав додому, – а прізвище в брата ж однакове з татовим. Все не йде той лікар і не йде... І ось одного ранку вельми потішена бабуся знаходить у своїх дверях записку: «Як викликаєте, то хоч будьте вдома». Відтоді бабуля, як підтвердження своєї правоти спіритичної, хвалилася новим знайомим запискою для неї знаковою.

А Георгій щовечора дарував Олені... бузковий букет. Тої осені дивовижа якась у природі стала: деінде каштани цвіт вдруге викинули, потім на яблуні бачив хтось цвіт, а врешті й на бузку цвітом неголосним китиці запломеніли. Люди старші хитали головами сумовито, бо той знак природа не на добро явила. Прикметами старосвітськими Георгій, звісно, не переймався, йому аби Оленку потішити дивовижею.

А вона того вечора довго китиці перебирала та все близькозоро до них в напівприсмерку приглядалася:

– Кажуть, хто квітку в бузку знайде п'ятипелюсткову, тому неабияк щаститиме...

– Буде завтра бузок п'ятипелюстковий, – вихопилося в Георгія гонорово.

Звісно, він не мав наміру кущами шастати за квіткою маловірогідною, натомість до півночі, пінцетом орудуючи, клеїв до квіточок ту пелюстку п'яту.

Але завтра був млічний досвіток і грізний та безцеремонний стук у двері:

– Мобілізація!

Їх, колону здебільшого ще безвусих, гнали безлюдною вулицею, і мати проводжала його від сліз мерехтливим поглядом, дивилася ще й по тому, як вже розтав силует сина в тумані...

А бузок п'ятипелюстковий стояв на столі ще довго, поки й матір саму не повезли у підводі по grimучій бруківці в останню путь сумовиту.

Ні, хай там що – він надто довго йшов до нинішнього дня і прийняти пропозицію Оппенгеймера ніяк не зможе.

3

Ти, Георгію, людина цивільна, за великим рахунком ніхто тобі не указ, але ту розповідь Оппенгеймера про донесення розвідки все чомусь не вдається з пам'яті ані викинути, ані вимести...

Вже через два тижні від початку Другої світової високопосталений гітлерівський функціонер і науковець в одній особі Дібнер зібрав експертний «урановий клуб». Великого розкиду думок на засіданні не було.

– Панове, бомбу треба зробити, і це в наших силах, – навіть тіні вагань не чулося в голосі Вальтера Боте.

Ганс Гейгер, чий радіаційний лічильник набув визнання повсюдно, менш самовпевнено, але також у тон додав:

– Якщо є хоч найменший шанс, ми маємо ним скористатися.

І вже небавом у Німеччині створюється дев'ять робочих груп, в яких задіюють близько сімдесяти провідних фізиків.

Це тим більше загрозливо, що бліцкригом Вермахт захопив Бельгію, а в ній на складах фірми «Union Minière du Haut Katanga» зберігалось три з половиною тисячі тонн унікальних сполук урану з Бельгійського Конго. Що нацисти здатні витворити з цією масою – і в тифозному маренні, яке мучило тебе по боях з червоною Росією, певне, не могло б привидітись.

Ось тому, Георгію, ти Оппенгеймерові маєш все ж дати згоду.

Зрештою, зле завивання пилової бурі, від якої хрумтить на зубах пісок, та койоти, що не дають

заснути, – то, звісно, перебір у твоїх уявленнях про Лос-Аламос.

Хоча справді місцина та доволі відлюдькувата, підйом на високе плато нічого, окрім лихого слова, не вартий, – він довго звивається крутою ущелиною, дорога укладена препаскудно – заїкою станеш допоки нагору виберешся. Пообіч дороги непривабливі зарості осики й сосни, а саме плато було широченною рівниною, порослою кактусами та соснами-кривуляками. Власне, плоска вершина гори, що майже зусібіч завершувалася урвищем глибиною метрів до семи-сот – майже ідеальна територія для зверхсекретного об'єкта. Навіть води в Лос-Аламосі обмаль, не кажучи вже про більш-менш пристойне житло.

Такою уявлялася Георгію Богдановичу та місцина з оповідей знайомих, і коли Оппенгеймер, забігаючи дипломатично то з одного боку, то з другого, приязно усміхався і спокушав Георгія неймовірно цікавим проектом, той без дипломатії відрізав Робертові:

– Пропозицію розглядати можна лише за умови, якщо матиму окреме житло, щоб прийняти доньку. І зберігатиметься теперішня платня також.

У держслужбовця оплата помітно гірша від платні науковця його теперішнього статусу. Георгій вже був одружений, підросла донька.

Йому пообіцяли крихітний будиночок досить далеко від офісів і місць громадського харчування – перетворений на житло... з сараю для дизельного двигуна.

Була й третя умова: дочка повинна мати право провести літо з ним і поїхати звідси, щоб піти в коледж, що було повністю незвичайним. Досі нікому не було дозволено за режиму зверхсекретності приїздити у Лос-Аламос і з нього виїхати.

Георгій висварював себе якийсь час за м'якотілість у перемовинах з Оппенгеймером, що духу забракло відразу відмовитися, рубонутися категорично, тим паче, що якраз засвітило вельми привабливе закордонне відрядження. Але так само прекрасно розумів, що хоч які б умови йому запропонували, навіть найприкріші, він однаково повинен згодитись. Інше немислиме, неуявне, за інше б себе зневажав, бо коли хтось світ підпалити хоче (і це вже не просто слівце, не образ чи художнє якесь перебільшення – на кінчику пера фізиків були тоді розрахунки про можливість унаслідок атомового вибуху загоряння атмосфери всієї Землі), то в такому разі годі перейматися власною шкірою. Бо навіть на початку століття Резерфорд полюбляв публічно помізкувати про руйнівну силу енергії, прихованої в атомному ядрі, вважаючи можливим, «що який-небудь придурок-лаборант ненароком рознесе планету».

Десь тихенько скрадливими мишами шаруділи розвідки, чиї надбання здебільшого не були доступні вченим, але й без розвідок фахівці розуміли загрозу, від якої вистигала кров. Німецька школа фізиків традиційно була доволі потужна. Ще в 1938 році Отто Ган і Фріц Штрассман здійснили штучне розщеплення ядра атома, й у відкритій пресі повелася мова про можливість створення страхітливої зброї. Та раптом, уже в час війни, мов диригент який невидимою паличкою змахнув, – зі шпальт друкованих видань зникли публікації про уранову проблему. Мало того, десь пропали імена вчених-атомників, які недавно так охоче світилися в інтерв'ю, бесідах чи кореспонденціях світової преси.

Найжорсткіші й найжорстокіші в силу обставин приймалися рішення. То вже згодом Кістяківському розкажуть, як посилали вченого Мое Берга в Європу

дізнатися, чим займається світило німецької атомної фізики Гайзенберг, що раптом зник невідь-куди, пропав навіть із пресових шпальт.

Американський посланець прекрасно вписується в світське товариство, небавом він «свій» і серед наукової еліти. Берг зазнайомлюється з Шерером, професором Вищої технічної школи в Цюриху, і при щасливому випадкові за поштовим штемпелем вираховує «пропажу» в Швабськім Юрі. А ще дізнається посланець, що в Цюриху Гайзенберг має прочитати лекцію про космічне випромінювання.

Моє Берг отримує завдання: вислухати виступ і при найменшій підозрі, що Гайзенберг працює над атомною проблемою, тут же його застрелити.

Берг погодився стати камікадзе.

Однак німецьке світило, знаючи, що оточений гестапівським нишпорками, і словом не обмовилося про ядерну зброю, тож Берг не мав підстав вихоплювати пістолет.

В Лос-Аламосі та іншій місцевості, вибраній для проекту, тим часом йшли спішні будівельні роботи, відселювалась єдина школа-ранчо, що мала тут п'ятдесят чотири будинки та інші споруди. Ще складніше згодом постало з територією для плутонієвої фабрики – там, відкупивши майно і землю, два села піддали вогню та бульдозерам. Людей добровільно-примусово переселили, а сто сімдесят сім трупів викопали на кладовищі Уайт-Блафс і перевезли на інше за півсотні кілометрів.

Ні, не міг Кістяківський відмовити Оппенгеймеру в таку лиху пору, коли істинно на кону була доля всієї цивілізації.

Не міг, не властиве таке було всій його родині.

Та згодитися можна. Але чи під силу ця ноша йому, чи під силу розуму будь-якому? Має він винай-

ти щось на зразок запалу до атомової бомби; ніхто досі не винаходив такого. Йти до розгадки цього запалу – то однаково, що брести темним лісом, темної ночі ще й з очима, туго зав'язаними.

Чи підйомна йому ця справа, чи не осоромить голову свою, що вже сивіти почала, чи не підставить себе та інших?

Подумай добре, Георгію, подумай і зваж...

4

Він запізнювався.

Спершу те ніяк не торкало Оленчину душу – в теперішньому житті, змайнула думка прудкою ластівкою, не вкластися в час не дивина.

Георгій на побачення чомусь запізнювався. Мимо неї Бібіковським бульваром байдуже пропливали обличчя – одні заклопотані в лиху пору пошуком хліба насущного, бодай найчерствішого чи навіть зеленою цвіллю схопленого, інші стривожено час від часу озиралися, бо ген за міською околицею по-примувало, не змовкали бої: вже не стиха, осіннього листя шелестом, а вголос, давно загубивши страх, поговорювали у місті, що ось-ось у Київ замість теперішніх денікінців увійдуть червоні, зміниться шило на мило.

Він запізнювався, чого не було ніколи, і в Олени похолоділо в грудях, але не від надвечірньої прохолоди після денного «бабиного літа», що загайнувалося цьогоріч, а від лихого передчуття...

Вона так і не дочекалася тоді Георгія. Не прийшов він на умовлене місце також наступного дня.

А ще через день вона сама собі дивувала, відчайдушності власній: зіщулившись у душі, як стрибають з крутого берега з очима заплученими в крижану воду, страхами всіякими гнана, рушила Олена додому до Кістяківських. Хоробрості її стачило тільки на крок, як поріг переступила, бо з розгубленості раптової й слова вимовити не змогла, хіба на кивок голови вітальний чи то напівпоклін спромоглася. Матір Георгія Марію Вільямівну вона ні разу не бачила у житті, з дивини якоїсь острах відчувала до неї; те марним було, бо по терпкій і важкій мовчанці

Кістяківська озвалася перша, вимовила лиш слово, але сказане воно було зовсім без подиву, з ненаграною теплотою і приязню:

– Оленка...

Враз на серці в дівчини відтанула наморозь, обнявшись, схлипнули обоє; їх розділяли чималі роки, але зараз вони стали рівними – рівними перед долею, перед невизначеністю прийдешнього, перед загрозою для Георгія, що йменувалася словом «загибель», яке вони старанно й з острахом обминали.

Вони розмовляли довго, й Олена все ніяк не могла відвести очі від бузкового букета, кількох гілочок, що стояли поряд у вазі на столі; ті три гілки не пахли осінню, вони вертали на спомин весну, яскраву, щедрю і сонячну. Вона попросила дозволу і на хвилину взяла в руки ті гілочки: подумки посміхнулася навіть, забачивши, що квітки там є й п'ятипелюсткові, і здогадавшись, як за ніч могли такі вирости та зацвісти... Вже як прощалися, хотіла було попросити собі букет, та не стачило сили, не знайшла у собі відваги відібрати у матері, може, останню згадку про сина.

Вона ніколи не шкодувала, що забракло хоробрості при прощанні, бо пахнутиме бузок той їй через роки та роки, – і ці три гілочки в пам'яті стали єдиним, що лишилося з нею від Георгія. Інколи, правда, доходила скупа вісточка від знайомих, бо про пошту і мріяти не випадало у ті воєнні роки. Казали одні, що бачили його десь на англійському танку, згодом інші казали, що випадком зустрілись у Туреччині, а там і слід Георгія загубився в Німеччині зовсім, як губляться на піщаному березі сліди, котрі хвиля з плюскотом згладить та вирівняє, набігаючи раз по разу.

Життя в неї пішло наче в кіно, коли стрічку пускають із прискореним ритмом, – тільки роки миготіли

і зливалися в суцільне. Не зчулась, як фізмат закінчила, відразу за дисертацію взялась, одну, потім другу, вже докторську – створити сім'ю було все ніколи, та й бажання особливого в собі не чула. Звісно, Олена знала, що її вважають вродливою, та й власні очі казали про щось у дзеркалі – його чомусь недолюблювала, поспіхом перед ним поправляючи кофтинку чи зачіску. Тож ще на старших курсах не один залицяльник траплявся, серед яких і щирі були, з намірами серйозними, а ще більше таких, що просто очима голодними і жадібними облапували. Та Олена не могла уявити навіть, як із чужим чоловіком у ліжко лягати – чомусь весь чоловічий світ був чужий, крім... Георгія.

Давно вже не дитина, вона розуміла прекрасно всю хисткість дитячої своєї наївної надії: а може, таки Георгій живий, ще повернеться з тих неблизьких та плутаних життєвих доріг. Їй так само, водночас, на думку спадало, що відколи тримала в руках ті кілька гілок бузку з доклеєними пелюстками, навіть якщо він не загинув, то багато чого з ним трапитися могло, міг давно одружитися, завести дітей, які пишуть у колісці чи навіть ганяють уже м'яча у якогось німецькому затишному дворіку, – несповідимі шляхи і долі людські...

А от із роботою Олені, як їй видавалося, повезло: вона аж пискнула на радощах по-дитячому, як побачила унаправленні – «Український фізико-технічний інститут» у Харкові, утворений не так вже й давно. Тут поважні учені бабралися з мікросвітами, шпигували за електронами, підглядали за химерною і не завжди зрозумілою поведінкою інших мікрочастин, – і цей світ, на переконання Олени, був неспівмірно добріший та благородніший, аніж он той за вікном, де метушився безтолково люд, що вічно кудись запізнювався, чу-

лись нервові гудки авто та невдоволене подзенькування трамваїв.

Тут панував особливий дух – дух свободи творчості. То нічого, що на очах посилювався режим секретності, НКВД вводило особливі перепустки – Лев Ландау міг почепити собі ту перепустку ген на спині, та ще й внизу піджака, а інша колега вважала найкращим місцем для неї ошийник собачий – тої собачки, яку ще дозволяли їй брати з собою. Поскрипували зубами охоронці, поблимували ско-са – бачте, вони тут великі таланти, оці патлаті молодики, нехай потішаються, доки не настане вже інший час...

Молоді та задержувати колеги ставали, проте, авторами поважних наукових робіт. В Дау, як звично звертались колеги до Лева Ландау, що посідав тут кафедру теоретичної фізики, вже розробив теорію діамagnetизму вільних електронів, уже виведено рівняння Ландау-Ліфшиця, що кріпко ввійде в аннали фізики, отримано співвідношення між густиною рівнів в атомному ядрі й енергією збудження – та ще чимало поважного іншого, що довго перераховуватиметься через десятиліття при присудженні Дау премії Нобеля.

Полтавець Григорій Кривець, дивом вирвавшись із пекла Голодомору, в якому в тридцять другому – тридцять третьому в могилу зійшли батько і матір, готуватиме в інституті фахівців з ядерної фізики – стане керівником спецвідділення. Земляк Григорія Кривця Дмитро Іваненко ще перед Ландау ставить на ноги теоретичний відділ, доки його силою не переведуть в Ленінград. То Іваненко на два тижні раніше Гайзенберга опублікує роботу про протонно-нейтронну модель атома. То йому набридали колеги запитаннями:

– Коли ж врешті оголосять про присудження вам премії Нобеля?

А як прислужився аерокосмічному комплексів Євген Боровик, його лабораторія, що стала тісно взаємодіяти згодом з підприємством Сергія Корольова!

Тут вперше ще в 1932 році було розщеплено ядро атома літію, тут загалом чимало зроблено під керівництвом Кирила Студенникова з Павлограда, що на Дніпропетровщині. Лабораторія № 1 – так офіційно у Радянському Союзі вона йменувалась.

Коли в фізико-технічному інституті відбувалася виїзна сесія Академії наук СРСР, академік Сергій Вавілов не побоявся публічно сказати:

– Ваші вчені творять більше чверті фізики всієї держави...

І ось ще за рік до війни співробітники інституту подають заявку на винайдення атомної бомби, а також схему виробництва урану-235.

Так, у товаристві Олени казали згодом, що, може, й поспішили в інституті трішки, – сируватий і недопечений проект понесли, але та ж самісінька схема бомби стала згодом у всіх ядерних державах загальноприйнятою.

Ні, в тому світі найдрібнішому і наймізернішому, істинно мікросвіті, гадалося Олені, куди цікавіше, аніж в он тому, що шумить, гуде за вікном та галасує.

І Олена поринула у нього, з головою цілковито пірнала, аби лиш забути Георгія, позбутися млюсого щему, що її мордував при одній лише згадці цього імені; інколи те вдавалось, думки миготіли і оберталися, не полишаючи орбіт тих неймовірно примхливих і загадкових мікрочастинок, – та раптом ні з сього, ні з того в лабораторії, десь у кіно чи в трамваї так підступно й жорстоко низоне спомин, болісний і гіркий...

5

Від думок праведних і неправедних довго тріщала та нещасна голова в Кістяківського. Але зрештою згоду Оппенгеймер таки отримав.

Лос-Аламос для Георгія Богдановича став справжнісінькою дивовижею.

Не бачив він у житті досі такого стрімкого розвою містечка. Ще недавно перші поселенці, насамперш із військових, ранками мусили ретельно одяг витрушувати та перевіряти взуття, чи не заліз часом непроханий гість – скорпіон або тарантул. Крізь розбиті вікна щойно пристосованих під казарми будівель залітали вічно голодні ворони, і на них кишкали спересердя чи пожбурювали першим, що потрапить під руку. Але росли швидше грибів будівлі й уже від кількох сотень до тисяч, до десятків тисяч наростало число працівників проекту, щоб врешті перевершити сто тридцять тисяч душ.

Багато діялося диковинного, незрозумілого сторонній людині. Керівник всієї господарки генерал Леслі Гровс міг затято торгуватися про ціну тенісної сітки для спортивного майданчика, але викидав неймовірні кошти на восьмирядну дорогу до плутонієвої фабрики в Хенфорді.

– Це дике марнотратство! – обурювалися самі робітники. – Краще б частину тих коштів на наші потреби направили.

Генерал, звісно, не міг їм пояснити, що дорога така потрібна для термінової евакуації у випадку, крий Боже, ядерної аварії.

Спершу в Кістяківського праця в Лос-Аламосі пішла через пень-колоду: двоє відомих вчених – Неддермейер і Парсонс все з'ясовували, хто з них

видатніший і має більше рації. Тож потрібне Георгію ніяк не робилося чи зволікалося недопустимо.

– Прошу мене звільнити, – врешті в Кістяківському лопнув терпець.

Але не так просто відкараскатися від Оппенгеймера. Він відсторонює сварливих і не в міру амбітних вчених від прийняття найважливіших рішень, натомість призначає Кістяківського керівником відділу імплзійної техніки, відділу вибухових речовин.

А щоб уже зовсім піддобритися, Роберт продає Георгію, знаючи його слабину, свого чистопородного скакуна за символічну ціну.

– Пам'ятається, ви з козацького краю, а який же козак без коня? – хитро всміхнувся Оппенгеймер. Опі, як звали здебільшого Роберта, володів завидною ерудицією, а ще старався якомога більше знати про кожного працівника.

Георгій по тому почувався білкою в колесі, що крутиться так, аж в очах миготить: відділ його з кількох десятків душ небавом розрісся до шестисот і в ньому переважали науковці. Довгий час на відділ дивилися скрива, бо він не давав нікому спокою, аж у вухах лящало: щоденно за околицею Лос-Аламоса гриміли потужні вибухи, й витрачали на це щодоби до тонни тринітротолуолу.

Щоправда, серця тепліші та приязніші стали взимку, вельми в аматорів кататися на лижах. Всі марили більш-менш пристойним спуском, однак підходящий схил поріс сосняком і непросто було його розчистити. Та для фахівців Кістяківського те не становило проблеми: якщо прикласти до дерева правильно пластикову вибухівку, то вибух зріже стовбур рівніше, аніж звичайною пилкою.

Трішки поцупили тої вибухівки, а також матеріалів для лижного підйомника – і вже Оппенгеймер і

його гість Нільс Бор, що ховався під псевдо Ніколас Бекер, купно зі всіма бажаними ловили зимовий кайф, гонорово виписуючи звивисті сліди на хитромудрих слаломках.

Георгій крутився цілоденно й неспинно, давав розпорядження, когось підганяв, а когось журих, діяв рішуче та без вагань, і тільки пізно ввечері, перед сном, ті непрошені вагання нахабно набігали самі. Він записався грибом і мусить лізти в кошілку – та чи вдасться йому розрахувати точно усе та створити потрібні пристрої? Уже не мають сумнівів ні Оппенгеймер, ні інші вчені, що ланцюгова реакція виникне, що нечувана досі бомба можлива. От тільки чи здатен він створити потрібний доцентровий вибух, створити обтиснення, при якому підкритична маса стає надкритичною. Про це згодом говоритиме він в інтерв'ю: «Кожна точка ініціації фокусується лінзою, яка трансформує розсіяний промінь вибухової хвилі в конвергентний промінь. Дуже схоже оптична лінза збирає розсіяне світло в пучок, якщо ви розташували її правильно»...

Тепер вся справа за ним, за зовсім на позірний погляд невеличким – треба якимось сірником підпалити неймовірне оте багаття, а далі воно вже саме палахкотітиме диявольським полум'ям.

А як не встигне, як німець випередить – у Гітлера для всього світу не знайдеться жалю...

Так непросто знайти третій бік, аби якось на кілька бодай годин заснути, ця подушка, певне, камінням набита.

6

Двічі на рік – у дні народження батька і матері – Георгій Богданович на якийсь час усамітнювався і молився за спокій їхніх душ. Він не міг на рідні могили прийти ось уже котрий десяток літ, і ніхто у світі не відав, не було такої ворожки чи модернового екстрасенса, щоб вгадати, коли доля дозволить могилам вклонитись... Георгій багато взяв від батька, те достеменно знав, йому перейшли батьківський темперамент та невсидючість, деяка сентиментальність, здатність розхвилюватися моментально, аж клубок раптово до горла підступить – і немало зусиль тоді потребуватиметься, аби не видати перед стороннім оком свого хвилювання й тонкосльозості.

Дивувався не раз Георгій, як химерно складалася доля батька, професора Київського університету, і батькового рідного брата Ігоря, приват-доцента Київського і Московського університетів. Як зашумеляла кривава хурделиця над землею після жовтня сімнадцятого, обох вчених вихори її відлучили від студій та викинули одночас з аудиторій студентських, сповна затягнувши у велелюдний вир. Ігор стає міністром, а потім держсекретарем у гетьмана Павла Скоропадського, батько ж, романтик і трішки сентиментальна душа, заходився разом із собі подібними прилучати Кубань до України.

Батько якось писатиме: *«Я народився в одному з найбільших, а значить, зрусіфікованих міст України... походжу з дуже інтелігентної родини... до цього часу я проклинаю свою долю за те, що виховувався не в рідній школі, що в дитинстві мало слухав рідні пісні, що моєю фантазією володіли не рідні казки, що з літературою познайомився не*

на рідній мові й що ріс чужий тому народові, серед якого жив, чужий моєму рідному народові. Лише в юнацькі роки я почав серйозно вивчати українську мову, познайомився з українською поезією, піснею, літературою, полюбив український театр і вважаю, та й завжди вважав, що лише з цього часу почав ставати особистістю, культурною людиною...»

Демократичні вітри не оминули батькову душу, він уважно вчитується в твори професора Володимира Антоновича, що до їхньої родини також належав, неабиякий вплив на нього справляє Михайло Драгоманов, а ще було знайомство з Іваном Франком та Михайлом Павликом.

Літнього дня вісімдесят дев'ятого року Богдан Олександрович з друзями приїздить погостювати до Івана Франка.

На вшанування гостей з Києва львівська громадськість, студентська також підключилася, влаштували дев'ятнадцятого липня товариську вечірку. Слово брали Іван Франко, Михайло Павлик, молодь тутешня, а від киян говорив Кістяківський. Один із гостей, Аполінарій Маршинський, потім згадуватиме про цей вечір:

«Говорили промови, співали патріотичні пісні й декламували вірші (пам'ятаю, як запалили всіх «Каменярі» і як гаряче вітали автора). Від нашого імені говорив Богдан Кістяківський... Теми і зміст промов звичайні, — оскільки їх собі уявляю, — про братню єдність, про завдання та шляхи, що стояли перед нами. Про інтереси простого народу, з якого тільки що постала більшість сучасної молоді інтелігенції. Розмова велась в нормах здорового розуму, на ґрунті реальних історичних умов...»

Кістяківському пропонують відпочити в Карпатах, в якихось селах цього мальовничого краю —

пора ниньки прекрасна, полонини й ліс празникові, зеленъ така буяє яскрава, що жоден художник фарби схожої не підбере, а після міської пилюги та кіптяви тамтешнє повітря п'янить кріпше вина.

А ще Іван Франко та його дружина просять Богдана Олександровича:

– Будьте хрещеним батьком Тарасика нашого.

У сім'ї Франка неабияка радість – у березні рід сином поповнився.

Від хреста відмовлятися споконвіку в українського люду за неабиякий числилось гріх.

То словами не передати, то справді треба просто потішитися мандрівками узгір'ями тутешніми – ходили лісами, ягоди і гриби збирали та купались.

Мов на голову сніг тої літньої днини – налітають невідъ чому австрійські жандарми, трус наглий роблять і заарештовують Кістяківського з друзями. Івана Франка заарештували вісімнадцятого серпня – за «поширювання шкідливої для держави агітації і втягнення тутешньої студентської молоді до таємної організації».

У жандармському донесенні значиться: «За повідомленнями властей, у названих студентів (Кістяківський, Маршинський, Деген) знайдено листи з Києва, Парижа, Женеви і Болгарії, між іншим, від емігрантів, зміст яких свідчить про участь цих осіб у революційному русі».

– Кістяківський – московський шпигун, – твердять жандарми.

Можна було б винайти щось дотепніше та смішніше, хоча й тяжкувато...

Вертається додому Богдан Олександрович – виключають його з університету і заарештовують.

– Австрійський шпигун Кістяківський, – папугами повторюють за австріяками російські жандарми.

Навіть не смішно.

Переводиться батько в Харківський університет, але й звідти виключають небавом за участь у студентському виступі. Врешті стає студентом університету Дерптського, стає, та ненадовго, бо в дев'яносто другому заарештовують вкотре і виключають з вузу.

І тільки за кордоном – в Берлінському університеті та в Страсбурзькому – вчитися йому було спокійніше. В останньому й докторську дисертацію захистив. Академіком став у Києві, у дев'ятнадцятому.

Братам Кістяківським обом не з медом велося. Вже згодом, в еміграції, Павло Скоропадський писатиме про Ігоря Кістяківського, і в його рядках звучатиме різне: і складність часу, і критика Ігоря, і місце його в управлінні державою: «Істинно, що Кістяківський управляв державою, так би мовити, у міжцарств'ї, коли старі Земства вже віджили своє і показали цілковиту нежиттєздатність, а нові вибори ще не відбулися. Тільки тоді б країна могла зажити нормальним життям, коли Земства і Думи запрацювали б, а це за умовами техніки тодішньої виборів неможливо здійснити раніше листопада».

І таке саме щире зізнання гетьмана:

«Здається, вже в липні стало цілком зрозуміло, що по всій країні йде робота лівих українських партій для підготовки повстання, аби лиш настали обставини їм сприятливі. Відверто кажучи, ті партії мало різнилися від більшовицьких. Кістяківський арештовував багатьох українців лівих партій. Варто лиш пригадати всі ті грабежі, насильства, убивства найобурливішого характеру, що траплялися впродовж останніх півтора року, аби зрозуміти, чому Кістяківський як міністр мав дійсні підстави для подібних дій».

І все ж у Скоропадського часто звучала незгода з міністром:

«Кістяківський думав, напевне, що йому всіх незадоволених вдасться зачинити в тюрму, і дивився на це оптимістично. Я його думки не розділяв...»

Ігор Олександрович, як властиво його родині, не вмів працювати в півсили, в півсили любити чи ненавидіти. Ще довго згадували, навіть після поразки гетьманату, слова Ігоря Кістяківського щодо єдиної можливої розв'язки українсько-московського протистояння:

– Або українець буде чистити чоботи москалеві, або москаль українцеві...

У батька Георгія справи йшли спочатку веселіше. У протоколі засідання Кубанського крайового уряду в січні 1920-го було записано: «Слухали: доповідь члена Уряду по відомству юстиції П. М. Сулятицького про призначення доктора державного права Богдана Олександровича Кістяківського юрисконсультом Відомства юстиції. Ухвалили: погодитися з представленням про призначення Кістяківського юрисконсультом з 1 лютого ц. р». Долі Кубані й України тоді були вельми тісно пов'язані, кубанцям велика Україна помагала найкращими фахівцями рівня Богдана Олександровича. Скоропадський напав зброю й фінанси, навіть вже йшлося про направлення туди українського десанту.

Микола Рябовіл, який зажив серед козаків неабиякої популярності, головуючи на засіданні Військової ради Кубані 24 вересня 1917 року, щиро вітав присутніх представників України і запросив їх на сцену, до президії. Зал не шкодував оплесків, гукаючи «Слава!» Рябовіл звернувся до російських козаків російською, а далі говорив українською мовою: «Дорогі гості! Мачуха-доля відірвала наших дідів-запорожців від лона і закинула їх на Кубань. Більше ста літ жили ми тут сиротами по степах, по плавнях, по

горах без матірнього догляду. Царі робили все, щоб вибити з наших голів, з наших душ пам'ять про Україну і любов до матері. Царі хотіли зробити з нас душолюбів, хотіли, щоб ми, коли прийде слушний час, час визволення України, своїми руками задавили ту волю, щоб ми свої шаблі пополоסקали в крові Матері. Та не діждати б цього ніколи! Хоч царі понівечили наші душі, та не вбили. І ми, діти, руки на матір не підняли б... Ось минула лиха година, прийшла воля, і ми ожили. Ожили і, як вірні діти своєї Матері, йдемо тим шляхом, який указала вона, йдемо, де зорить уже любов між людьми, де жде нас вільний союз вільних народів. Йдемо, і нас не звернуть на свої стежки централісти всяких проб, ні авантюристи всяких марок, ні спасателі вітчизни від волі...».

Ті самі, які не дали Георгію Богдановичу закінчити навіть гімназію, мобілізувавши, точніше силоміць схопивши у військо, про яке назавше у Кістяківського лишилась найгірша думка, ті самі денікінці тепер спішно шукали нагоди чим швидшої помсти Рябоволові. І ось ввечері, як повертався в готель, на нього чекало недалеко від входу авто із заведеним двигуном. Підлі два постріли в голову забрали життя у людини, яка стільки могла зробити...

А правникові зі світовим ім'ям Богданові Кістяківському в кубанському уряді роботи стачало... Та от біда – давня хвороба не дає спокою, поклавши врешті на операційний стіл. Операція минає благополучно.

Одна біда, проте, не має звички ходити самотною, слабеньке серце тенькнуло було так несміливо, тоді обпекло, а далі й затихати стало, як затухає хвиля від каменя на безвітряній гладі надвечірнього озера...

Мов десь у тумані, ще почувся здалека схвильований голос лікаря:

– Серце спиняється! Діймо!

7

Якщо Георгію Кістяківському в теперішньому житті для праці чогось бракувало, то хіба часу. Тонна вибухівки щоденно стрясає околиці Лос-Аламоса, від чого деренчать тихенько шибки у вікнах: зараз бухає тонна, а треба ще, то буде й більше...

І так само не шкодувалося коштів на інше військове містечко в штаті Теннесі. Людський мурашник сновигав і вовтузився від досвітка до смеркання, а як потребувалося – то й цілодобово. Двадцять тисяч будівельників підводили залізницю, лагодили дороги і вкладали нові, зводили двісті шістдесят вісім приміщень майбутньої фабрики збагачення урану.

Головним чарівником тут фізик Ернст Лоуренс із Берклі: він ганяє електрично заряджені атоми через магнітне поле, ганяє траєкторією, схожою на букву «С», і так відвіює потрібні атоми урану-235 від важчих урану-238. А тих потрібних – тільки сім на тисячу зайвих...

Чари Лоуренса поки що слабенькі, бо досі відвіяв... сто мікрограмів. Але нині мрія його відчайдушна і для колег малоймовірна – має щоденно надбати аж сотню грамів. Для цього зажадав небагацько – йому потрібно дві тисячі резервуарів для розподілу ізотопів. Ті ємності вчений хоче встановити один за одним, а між ними мають бути магніти вагою у кілька тисяч тонн.

Ось тут і починалася заковика... На магніти потрібна мідь, а у воєнний час її виділяють тільки для фронту, і навіть генералові Леслі Гровсу в такій кількості вона недосяжна.

– Є заміна, – підказували вчені. – Мідь успішно замінить срібло.

Ще би платину запропонували, – тільки лайнувся подумки генерал. Але він має діяти, які б перепони не стояли на шляху довіреного йому проекту, від якого істинно може залежати доля всього людства.

Леслі Гровс сам не пішов у міністерство фінансів Штатів, забракло-таки хоробрості, натомість направив туди полковника Маршалла.

– Нам срібло конче потрібно, – казав з наївною військовою простодушністю Маршалл. – П'ятдесят тисяч тонн...

– Полковнику! – отетеріло дивилися на відвідувача тамтешні чиновники. – У нас, в казначействі, срібло міряється на унції. Сміємо нагадати, що третейська унція важить тридцять один і одна десята грама. Якщо, звісно, число заокруглити.

– Ні, нам п'ятдесят тисяч тонн, – нітрохи не розгубився полковник. – Саме стільки маємо пустити на обмотку магнітів та шини до них.

А тоді ж їхня вартість сягала неймовірної кількості доларів... Стільки срібла для команди фізиків, середній вік яких становив двадцять чотири роки, – тут було чого за серце хапатися у казначействі.

Звісно, рішення про такий обсяг і вартість подібну не могли в казначействі самі ухвалювати, то належало найвищому владному рівню. Траплялося інколи – доки бомага, спотикаючись на сходинках та кашляючи від дійсних і вигаданих перепон, добереться до того рівня, то й вже потреба у ній втрачається. Цього ж разу документ наче стрілою злетів до верхів і так само, мало не миттєво спустився до фінансистів.

Перший подив та шок потроху стихали, а потреби фізиків-ядерників влягались у юридичні угоди, згідно з якими вони у сховища казначейства зобов'язані повернути срібло через шість місяців по війні.

Для схоронності, точного обліку та запобігання відомій «усушці-утрусці» мусили навіть спеціальний військовий підрозділ створити та спеціальну інспекцію з найвищих фахівців.

Звичайно, для фабрики збагачення урану потребувалося не всеньке срібло, що лежало у запасах казначейства. Його використали значно менше того, чим налякав фінансистів полковник Маршалл. Але негайно було заборонено будь-де прохопитися в пресі про використання в ядерних справах срібла. Обов'язково ввели кодування всіх документів, відправляли вантажі на «невоєнні», під псевдо, адреси; незалежно – усна чи письмова була інформація, вся вона підпадала під гриф «цілком таємно».

Магніти й справді вдалося виготовити такі, які очікувалися та потребувалися. Вони були настільки потужні, що силу їхню працівники відчували навіть від притягування цвяшків у підосвах взуття. А жіноцтво мало проблеми із зачісками, бо й шпильки у волосі притягувалися тою невидимою, але такою потужною силою...

Кістяківському, звісно, не потребувалося таких шалених коштів, хоча щоденна тонна вибухівки й праця шестисот душ, де переважали над військовими кадрові вчені, теж чогось коштували... В Георгія Богдановича трапилася інша негадана заковика.

Кістяківський разом зі своїми алхіміками винайшов тип вибухівки, який, гадали, прийнятніший досі існуючих. Найменували його баратолом. Та от капосним виявився той баратол: коли рідкому йому надавали потрібну форму, то у застиглому залишалися повітряні бульбашки. Намулювали мозолі у мізках вчені відділу, перепсували хмару матеріалів та коштів, а тих бульбашок позбутися все не вдавалось.

То що – пекельна праця і вагони доларів витрачено марно? Псові під хвіст?..

8

Мають спливати роки, чимало їх: добрих, сповнених подій радісних і смутком повитих. Сінді Келлі з Фонду атомної спадщини братиме інтерв'ю в доньки Георгія Кістяківського Віри, йтиме щира розмова. Донька домовилася з гостею, що батька свого зватиме інколи просто Джорджем – може, тому, що батько здебільшого уникав менторського тону, і вони, рідня різних поколінь, почувалися між тим вільно, почувалися рівними...

«**Кістяківська:** Оппенгеймер розумів, що йому потрібен той, хто справді був експертом у вибухових речовинах. Чарлі Томас, який працював у великій хімічній компанії, знав Джорджа. Він знав, що Джордж робив, бо мав зв'язки з Національним комітетом оборонних досліджень, і він сказав: «Ну, Джордж Кістяківський є поважним цивільним експертом з вибухових речовин». І тому вони стали вмовляти Джорджа піти туди. Батько не дуже хотів, щоб його «поховали» в цій організації, а також він думав про можливість приєднатися до однієї з команд, які поїхали в Європу, щоб вивчити розробки німців у цьому напрямку.

Оппенгеймер залучив знакового професора Конанта для впливу на нього, і так Джордж поїхав до Лос-Аламоса. Але він зробив це за умови, що йому дадуть нормальне житло і його дочка зможе приїхати до нього влітку. Батько з матір'ю тоді вже були розлучені, і я жила з мамою й вітчимом у Піттсбурзі.

У всякому разі Джордж домовився, щоб дочка могла приїхати до нього і потім змогла повернутися в коледж на наступний рік. Це не було дозволено на той час. Якщо дитина покинула школу, вона не

могла повернутися, не могла до кінця проекту покинути Лос-Аламос. Я не знаю чому. Так що я була винятком із цього правила.

У 1944-му році влітку я вперше приїхала в Лос-Аламос. Мені йшов шістнадцятий рік, я щойно закінчила середню школу і збиралася почати навчання в коледжі восени.

Я відчувала себе дуже дорослою, зіткнувшись з необхідністю пересадок з поїзда в Чикаго, з Піттсбурга до лінії Санта-Фе, до Ламі, Нью-Мексико, де мій батько зустрів мене, і ми поїхали в Лос-Аламос. Там я провела літні місяці.

Батько придбав коня, що звався Кризою. Він швидше купив його для мене, це була особлива покупка...

Келлі: Вернімося трохи назад. Вам був шістнадцятий рік. Так що це літо 1944-го?

Кістяківська: Так.

Келлі: Отже – ваш батько зустрічає вас на вокзалі, й далі...

Кістяківська: Ми їхали в Лос-Аламос дорогою, яка в той час була дуже вузька, з різкими поворотами, вона ще не була розширена як сьогодні. Мені було дуже цікаво, біля воріт стоять охоронці... Висока огорожа з дротом навколо всієї території... Тоді ми прийшли до маленького кам'яного будиночка, в якому жив Джордж. Тут була вітальня, невелика кухня – а-ля пульманівський вагон, невелика спальня і ванна кімната, розташована між спальнею та кухнею. Тут ми жили.

Ми снідали разом. Але не пам'ятаю, щоб ми з ним там обідали. Я думаю, що його графік в Лос-Аламосі не дозволяв регулярних обідів, тому швидше пригадую, що ми з ним домовлялись і обідали в Fuller Lodge, це велика зона відпочинку, а також готель для гостей, і у них краща кухня на пагорбі.

У мене були певні обов'язки по господарству, які я мала виконувати, але в усьому іншому почувалася повністю самостійною. Батько йшов на роботу вранці, приходив додому ввечері. Ми вечеряли або їздили верхи чи робили щось інше. Це було чудово. Вперше в житті у мене не було того, хто говорив мені, що робити. Я належала сама собі.

Я мала всі види чудових пригод, поки не сталося два випадки. Одного разу я дуже запізнилася на обід, так запізнилася, що батько добряче перехвилювався і сварив мене, коли я приїхала на своєму коні на галявину в Fuller Lodge. Я сказала, що дуже шкодую. Я заїхала так далеко, що не могла швидко повернутись. Іншого разу один із працівників стайні, а це були солдати, що доглядали коней, поскаржився моему батькові, що я привожу свого коня гарячого і мокрого: я повинна знати, що робити цього не можна. Так було закладено правила, до яких меж я могла їздити і скільки часу, щоб не гнати коня галопом та віддавати його в нормальному стані, інакше мене повернули б до матері. Це було невелике обмеження в моїх дослідженнях тутешньої місцевості.

Джордж хотів, щоб мій вчинок став для мене наукою, і вирішив, що було б добре, аби у мене з'явилися подружки, разом з якими я їздила б верхи. В Чедвіків були дочки-близнюки, на пару років старші за мене. Вони любили їздити верхи, й місіс Чедвік ініціювала наші спільні прогулянки. Я думаю, що жінки в Лос-Аламосі були досить шоковані свободою, яку мені дали, тому вона дозволила мені їздити зі своїми дочками. Для мене гуляти з двома панянками, які мені не цікаві, було покаранням. Але було так, як було...

На жаль, вони використовували лише паркове катання й нічого не знали про верхову їзду стежками. До цього часу я відчувала себе знавцем і взяла на себе

ініціативу в тому, що ми зробили. Одного разу, коли ми поїхали коротким шляхом і дерлися на конях вгору по схилу крутого пагорба, одна з сестер Чедвік отримала травму, – це похитнуло мою надійність в очах всієї родини. Проте через деякий час інша сестра Чедвік сказала: «Чому б нам не поїздити?» Так ми і вчинили, і знову прикра пригода – її кінь втік від неї. Звичайно, це вважали моєю помилкою. Не її вина, але, очевидно, я стала в їхніх очах лиходійкою, так що це був кінець моїх прогулянок верхи з дівчатами Чедвік.

Як бачите, історії, що я пам'ятаю, найяскравіші. Що ще? Ми могли ходити на індіанські танці або щось подібне... Були вечірки, на які мене тягли, там не було цікаво і я виразно їх не пам'ятаю. Мій батько мені нічого не розповідав про те, що він робив. Літо закінчилось, і я повернулася додому в Піттсбург, зібрала свої речі й поїхала до коледжу. В кінці навчального року повернулася в Піттсбург, а через два тижні уже їхала в поїзді до Лос-Аламоса знову – на друге літо.

З батьком було так цікаво... Шкода лишень, що в нього бракувало часу».

Збіжать роки, і лише з їх плином донька почне розуміти, як батько, попри крайню зайнятість, терпляче прищеплював їй пагінці самостійності й відповідальності, хотів їхнього розумного поєднання, аби одне з одним вони не чубилися й одне одному не суперечили.

Чи це йому вдалося?

9

Тут не було часу в робочу пору потеревенити з подругами про якісь там жіночі таємниці, тут потріскували хіба іскри на приладах, та й то коли тій іскрі буде дозволено чи коли вона бажана та очікувана – Оленине життя в фізико-технічному інституті спочатку було доволі одноманітне. Однак те їй нітрішки не муляло.

Інколи, правда, якесь розмаїття вносило прибуття вчених з інших країн. Здебільшого люд той сухуватий, спершу замкнений та сторожкий, виняток становив хіба Гоутерманс із Німеччини, який узвичаївся вже за кілька днів і якого всі кликали потутешньому Фріцом Оттовичем, хоча правильно звався він Фрідріх Георг Гоутерманс.

Вже небавом відомо було, що Фріц Оттович особисто знайомий з Вернером Гайзенбергом, Енріко Фермі, з нашим земляком Георгієм Гамовим, з яким навіть спільні досліді провели з квантового тунелювання, а ще знався Гоутерманс із Вольфгангом Паулі, Віктором Вайскопфом та ще оберемком постатей, шанованих серед фізиків.

Романтичний Фріц Оттович був членом компартії Німеччини, тож із приходом Гітлера менш романтична – зате більший прагматик – дружина наполягла:

– Тікаймо, поки живі.

Спершу було, отримавши дозвіл компартії, поїхали у Великобританію, отаборившись біля Кембриджа, та згодом близький товариш Олександр Вайсберг у Союз загітував.

Все хотіла Олена у Гоутерманса спитати, чи дивом яким не випадало йому в Німеччині киянина од-

ного, за віком майже рівного, хіба на пару літ старшого, Георгія Кістяківського зустрічати, все хотілося, та не відважувалася ніяк, бо ж то щонайменше варт підняти на сміх – голку дрібненьку в стіжку куди легше знайти...

А однієї пізньої осені, десь у пору, як остання з Георгієм зустріч у них була, сум нездолимий Олені на душу впав; вона врешті не втрималася, на невеличкому паперовому чотирикутнику кілька слів черкнула, аби лиш звістку подати, бо не певна була чи й варто більше:

«Привіт,

привіт із країв предалеких, де навіть пізньої осені каштани й бузок можуть інколи зацвісти...»

Вона, опустивши очі, школярським тоном попросила: а раптом трапиться чудо і такого й такого доля Гоутермансу зустріти судитиме, – колись же вертатиме він у свою Німеччину, тож передайте, ласкаві будьте...

На її подив, Фріц Оттович на смішки-пересмішки і не збирався її піднімати, тільки з повагом головою кивнув:

– О, розумі, розумі.. Любофф...

А через кілька днів, наче приморозок раптовий по ще зеленій траві, що лиш чорну землю полишає за собою, лиха звістка, наче той приморозок, пошепки коридорами інституту пройшла:

– Гоутерманса десь у Москві на митниці заарештували...

Його допитували спершу десять діб, без сну і перепочинку, тільки, звісно, зморені слідчі мінялися, допитували доти, доки не визнав, що завербувало його гестапо, ще коли і самого гестапо на світі білому не існувало; мав він також зізнатися, хто ховався під псевдо «бузок» і «каштан» з тої записки.

Його дружині й дитині не раз обіцяли, шантажуючи на допитах чоловіка, «відбивну» по ребрах, бо не міг знати Гоутерманс, що жінка з дитиною дивом врятувалися втечею за кордон. А ще слідчі казали, що дітей від нього відберуть і відправлять у дитячий притулок, там під іншими прізвищами зареєструють, щоб потім не міг навіть знайти. І взагалі, чого він боїться: він може давати навіть вигадані покази, однаково нічого йому не зроблять, бо ж іноземець, просто буде висланий за кордон.

А коли Гоутерманс не купився на дешевизну, йому вибили всі до одного зуби, доки не назвав він прізвищ офіцерів-гестапівців, які його «вели»; оскільки в конторі тій знайомих не мав, то на пам'ять сплигло два прізвища, сам не відав, чому саме ці; він назвав Шарнхорста і Гнейзау. Тільки згодом, у напівбезпам'ятстві, згадав, що то прізвища справжні, їхні носіїдесь жили у столітті вісімнадцятому та дев'ятнадцятому, то були два генерали, що воювали з Наполеоном на боці тодішньої Пруссії.

Врешті слідчі чи їхні колеги таки зустрілися з гестапівцями, інтересом до яких так переймалися. Після пакту Молотова – Ріббентропа НКВД передавало німецьких комуністів гестапо: Гоутерманса передавали у Бресті.

Енкаведист і гестапівець, приязно усміхаючись, по-братськи один одному потиснули руки.

А по Олену прийшли наступної ночі після арешту Фріца Оттовича.

– Збирайтеся. Ви заарештовані.

10

Лорд Червелл ішов цехами і лабораторіями, зірко вдивляючись навкруги та час від часу недбало кидаючи репліки і зауваження. Він ходив з такою впевненістю, наче у Манхеттенському проекті пропрацював чи не з першого дня. Георгій Кістяківський супроводжував лорда як наукового радника англійського прем'єр-міністра Вінстона Черчилля.

Лордові тут, відверто кажучи, не вельми раді, й не тільки тому, що тратився дорогоцінний час на прийоми. Найбільше незадоволений був і не особливо з цим крився генерал Леслі Гровс, який вже при першій звістці про прибуття Червелла цвиркнув крізь зуби:

– Несе його нечиста... Союзництво, звісно, є сьогодні потребою, та наукове жниво у кожного своє, – буркнути то буркнув, але й тільки. Не міг же він постати супроти президента Рузвельта, який вважав, що треба не тільки ділитися з Англією всіма науковими і технічними наробками Манхеттенського проекту, а й спільно вкладати у справу кошти – їх пожирав проект з апетитом казкового дракона.

Йдучи цехом, лорд Червелл і Кістяківський спинилися було на дільниці виготовлення баратолу і лорд обачно, делікатно пальчиками взяв невеличкий шматок вибухівки, мов то був шматок розпеченого металу.

Червелл покрутив у руці вибухівку, підніс до обличчя ближче, приношуючись, а врешті прорік:

– Дарма ви знехтували добрим старим динамітом.

Георгій терпляче, мало не загинаючи на руці пальці, почав перераховувати переваги винайденої ним речовини та аргументувати, чому вибухівка Нобеля тут не підійде.

Видається, то було марною справою, лорд так і поїхав додому, закрививши носа.

– Ну й грець із ним! – тільки й махнув рукою на те генерал Гровс, який міг при такій okazji вжити й куди крутіше слівце. Генерал, як не злюбить кого чи впаде на кого підозра, в дії був незмінно чіпкий. Хтозна-чому видався Гровсу фізик Лео Сцилард... німецьким шпиком. І ось уже в кишнях десятків фебеерівських агентів лежить орієнтовка: «Вік 35-40 років, зріст метр сімдесят, обличчя рум'яне, волосся пишне, каштанове, гладко зачесане вгору, злегка кульгає на праву ногу...» За сніданком за Сцилардом спостерігають відразу шестеро агентів, а ще четверо ганяють за ним по місту, коли той їздить в таксі у приватних справах.

За Сциларда обережненько заступаються інші фізики, бачачи причіпки й підозрілість генерала, переконують, що то непересічний талант, але для Гровса він шпик та й годі.

То вже згодом за роботи у ядерній фізиці в честь американського фізика випускатимуть поштову марку в Угорщині та його іменем назвуть кратер на Місяці.

Так і лорда Червелла Гровс чомусь не злюбив відразу, і все, що той казав або чинив, було цілковито неправильним.

Георгій, звісно, не знав, що там лорд нарозказував Вінстону Черчиллю, як повернувся додому, тільки через кілька днів Оппенгеймер викликає Кістяківського до себе в кабінет.

– Можу привітати вас... Червелл настукав своєму прем'єру, що баратол зовсім не підходить для вибухових лінз. З того голосу Черчилль бахнув телеграму Рузвельту, що в Лос-Аламосі, мовляв, стали на хибний шлях. І чи не вважає Рузвельт за потрібне

особисто втрутитись, аби Кістяківський все-таки перепросив динаміт.

Для Георгія було загадкою, чому доволі поважний фахівець, уроджений в Німеччині професор Фредерік Ліндеман, що згодом став лордом Червеллом, динаміт захищає так затято – десь симпатії сховані в наукових школах та течіях, чи як?

Оппенгеймер цілком довіряв науковим відчуттям Кістяківського і не мав найменшого наміру «тиснути».

– Черчилля до лихої мами не пошлеш, – журно відказав Георгій. – Але тут можна вдатися до одної навіть не вельми вигадливої хитрості, яка досі була, проте, безвідмовною.

Георгій мав несхитне переконання: якщо треба відвести відповідальність від якоїсь людини та завалити справу, то належить створити комісію. А в комісію, подумки прикидав Георгій, він включить наймеш компетентних та тих, що не особливо переймаються своєю роботою.

...Народжений комісією правильний папір довго ганяли понад океанськими хвилями канцелярські вітри очільників двох держав, доки знайшов собі той папірус, як гадалося, вічну пам'ять і вічний спокій у якійсь шухляді.

Та виявилось, що не вічну – по збігові вже чималого часу раптом надійшов запит із президентської адміністрації: а що, перепросили динаміт?..

11

Нерідко Георгій повертався увечері з цехів та лабораторій у своє нехитре помешкання геть розбитий, мов його добряче відлупцювали пращами, які бачив у юні літа в Боярці під Києвом. Там була їхня родинна дача, і малий чудувався, як вправно молодиці періщать тими пращами білизну – аж відлуння околицями перекочується та дражниться саме із себе. Йому після цілоденної мороки частенько нили руки й ноги, не міг розігнути спину, хоч жодного фізичного навантаження не мав. Георгій падав у ліжко каменем і засинав відразу, мов встрелений.

Траплялося ж, повернувшись так само натовленим, він лежав годинами, марно чекаючи сну, – той сон десь забарився або заблукав на лос-аламівських узгір'ях, чи, гніваючись невідь за що, навмисне обминав його пристановище. Тоді Георгій пробував рахувати до безкінечності, згодом, зневірившись, уявляв морські хвилі, що котяться монотонно одна за одною, а врешті вже не робив нічого – нехай собі думки плывуть як цигарковий дим у кімнаті.

Не раз у такі хвилини думалось: кому пощастить в тій шаленій гонці вчених та інженерів Штатів й Німеччини; невже Бог допустить, щоб першими створили нечувану зброю гітлерівці? Невже людство гріхом настільки обтяжене, що Всевишній зовсім і назавжди відвернувся від свого творіння, хай і недосконалого, та все ж найвищого досі в природі?

Георгій був переконаний, що правда, а отже, й небесне благословення на боці його та його колег; несповідимим чином у німців мають виникнути якісь перепони, негадані перешкоди, загати на

шляху, хоч як би висококваліфіковані тамтешні науковці денно іночно мудрували над тим ядерним вузликом.

І Кістяківський не помилявся.

Куди вже гоноровий Вальтер Боте, з незмінними нотками зверхності в мові, а в спілкуванні з аспірантами чи студентами взагалі ледве слово через губу перекидав. Керівник лабораторії радіоактивності в імперській фізико-технічній установі, автор поважних експериментів в ядерній фізиці, визнаний в галузі гуру... Але й з ним доля піджартувала: графіт німці не використали для сповільнення нейтронів через помилку Боте. Мовляв, розрахунки його показали, що цей матеріал не годиться, тож потрібна куди цінніша та важкодоступніша рейху важка вода.

То вже згодом з'ясувалося, що Вальтеру Боте просто випадком підсунули недостатньо чистий графіт.

Незмінно то в одному місці, то в іншому, немов доля кепкувала з німецьких фізиків, траплялись якісь пригоди. Тривалий час досить успішно справи йшли в Лейпцигу, на атомному реакторі. Якось наприкінці червня сорок другого року фізик Роберт Дьоппель клопотався біля реакторної установки, проводячи заміри. На той момент у чималенькій алюмінієвій кулі була громіздка конструкція металічного урану і важкої води – вони зависли в об'ємному резервуарі з простою водою. Коли ж фізик раптом помітив: у резервуарі спливають якісь бульбашки. Стривожений Дьоппель кинувся піднімати «серце» реактора.

Ледве встигли відкрити кран, як з лиховісним свистом з алюмінієвої кулі вирвався палаючий струмінь радіоактивного порошку урану; ще за мить вже не струмінь – вже палахкотіли злі язички смертельного полум'я. Ледве цілий гурт чоловіків присмирив той вогонь.

Враз появився занепокоєний Гайзенберг, що проводив у цьому приміщенні наукові заняття: як Нобелівський лавреат він вважав себе докою у всій ядерній кухні.

– Та вже все гаразд, – взявся було заспокоювати його так само схвильований Дьопель.

Однак те, що відбувалося надалі, найменше відповідало заспокійливому тонові Дьопеля. Реактор з таємничої приклучини ставав усе гарячіший. Несподівано алюмінієва куля у воді роздувається, всі в паніці тікають з приміщення.

У наступну мить почувся приглушений вибух, з-під води виривається криваво-червоне полум'я, металічний уран підкидає вгору метрів на шість. Лабораторія гинула на очах, прибулі пожежники ледве давали ради численним спалахам вогню від тліючого повсюди уранового порошка.

Два дні то там, то деінде зривався і палахкотів вогонь, металічний уран перетворювався у брудне місиво, втрачалася надзвичайно цінна важка вода...

Ні, не раз набігала думка у Кістяківського в ті безсонні ночі: не дозволить Всевишній злому єству отримати перевагу.

Щоправда, не тільки Георгія Богдановича діймав той нутряний страх. Енріко Фермі якось зізнався, що і в нього схожі думки часто гостюють.

Нетерплячий Фермі навіть пропонував почати діяти ще до появи атомної бомби. Як тільки запустить він свого ядерного реактора, то обов'язково одержить на виході також високої активності радіаційні продукти розпаду. А чом би їх не використати для шкоди Німеччині, насамперш для зараження продовольства? Німецький споживач, як і будь-який інший, ні на смак, ні по кольору чи будь-як не ви-

явить того смертельного доважку й додатку вельми небезпечного стронцію-90.

Фермі не стерпів і з Едвардом Теллером міркуваннями поділився. Той згодився, тільки додав:

– Ймовірне поповнення збройового арсеналу. Організм сприймає чомусь стронцій як кальцій і накопичує в кістках. А це неминуче призводить до раку кісток.

Ідею підкинули Леслі Гровсу. Десь там у верхах її крутили-вертіли, доки надійшла відповідь: ті ядерні відходи справді можна використати як зброю. Але тільки в тому разі, якщо заразити вдасться велику кількість продовольства, аби загинуло щонайменше півмільйона людей. А такої певності не існує, не кажучи вже про ймовірну смерть цілком безневинних...

12

Цієї ночі Георгію наснилася матір...

Вона була точнісінько така, якою, озираючись, гнаний денікінцями на мобілізаційний пункт, він її запам'ятав назавше. З розпущеним на плечах волоссям, що розвівалося на вітрі, бо хустка спала на шию, в туфлі одній взута, бо друга десь злетіла у безпам'ятстві, з очима безумними, болю й страждання сповненими: заледве стало відомо, що в землю пішов чоловік, а тепер і сина женуть у безвість, у пріч, біді чи й смерті назустріч.

Лише через місяці прийшла їй сумна вість, як помирав чоловік: операція була успішна, та серце, життям змордоване, не витримало.

Як сняться рідні, що у засвітах вже, згадував давнє Георгій повір'я, то про щось хочуть попередити – лихе, можливо, бо ж рідним звіди видніше і знати дано їм все наперед... Тривога з душі й так не сходила в Кістяківського, як і в пребагатьох його колег, – наближається отой день ікс, день випробування бомби, чого завгодно очікувати слід, і, може, рідні його про якусь небезпеку в сні попередити хочуть...

З матір'ю він міг бути так само відвертий, немов зі щоденником, з нею міг найпотаємнішим поділитися, бо ж певен, що не осудить, не вискочить, як із конопель, з отим набридливим моралізаторством дорослих. Батько бував чимало часу у дорогах різних, матір дома більше з дітьми, хоча й вона не ухилалася від тих чи тих громадських клопотів.

Матір допомагала видавати національно-просвітницькі книги, сама просвітництвом займалася серед селян, а в Петербурзі разом Надією Крупською викладала в недільних робітничих школах. А ще ста-

ла автором низки книг з педагогіки, при тім числі «Оповіді про боротьбу людини з природою», яка витримала сім перевидань, «Перший досвід вільної трудової школи», «Дім вільної дитини» та низки публікацій у періодиці. Георгій Богданович ще був немовлям, коли матір засудили на три роки заслання у Вологду, – там зазнайомилася з різним народом – серед них із Савінковим і Луначарським, а з сім'єю Володимира Короленка навіть здружилися, попри те, що Короленка ганяли Сибіром з місця на місце.

Так багато води спливе у Дніпрі й Потомаці, як йому, відрізаному від рідних країв «залізною завесою», – тільки для Георгія вона була кріпша сталевोї, в Лос-Аламосі він не мав права навіть на прізвище власне, на псевдо його замінили, – старечий, мов дещо порепаний, голос землячки оповідатиме:

– Останні роки матір жила в Києві, мала якусь роботу при Академії наук. Її популярні книги були перекладені українською мовою і передруковувалися в цей час. Вона бідувала так, як бідувала нині майже вся наша інтелігенція. Як і ми, вона була напівголодна, мерзла і цю останню зиму мучилася без світла, у нас же не було електрики, а гас неймовірно дорогий – 10 рублів за пляшку. Простудилася вона, мабуть, біля Торгсину, де простояла чотири години у черзі на морозі, аби отримати трішки гречаної крупи. Тож дістала запалення легень, а оскільки організм вимучений та обезсилений, то й померла через шість днів...

А ще знайома їхньої родини Мотовилова дивувалася Крупській, яка, на позірний погляд цінувала Марію Кістяківську й при звістці про її смерть лиш сумовито мовила:

– Всі мої ровесники помирають... Марія Вільямівна була розумною, дуже розумною жінкою.

Якщо так, не приховувала подиву Мотовилова, то вона не може не сказати кілька слів з цього приводу:

– Після смерті чоловіка Марія Вільямівна жила в Києві з трьома дітьми, вона хворіла туберкульозом і вельми тоді бідувала. Дивно, що Надія Костянтинівна, яка так любила Кістяківську і вважала розумною, не могла викликати її в Москву на якусь більш відповідальну роботу, бо ж тут, у Києві, Марія Вільямівна заробляла копійки за кілька годин роботи в бібліотеці Української академії наук. З Крупською вони після революції бачилися тільки раз. Марія Вільямівна поїхала домовлятися про перевидання своєї книги і Надія Костянтинівна зустріла її вельми сердечно. Як колись, називала її «Мумучкою», обнімала, але не запитала – як же їй живеться в Києві. Тут щось було для мене незрозуміле. З одного боку, душевна турбота, що я, малознайомий службовець, можу простудитись, а з іншого – така байдужість до близької людини.

Для Георгія Богдановича тут і на машині зерня не було чогось незрозумілого...

Боже, про що матір хоче його попередити, які несподіванки, яке лихо можна чекати?

13

Невдоволено попухкуючи сигарою, Черчилль злився в душі й на розвідку, і на себе. Керівництво розвідки якраз доповідало, що відбувається на не-примітному норвезькому заводі, ген-ген на гірському плато Хардангервідда, дикій місцині, де одне каменюччя, мох та карликовий ялівець, бо ніщо інше тут не приживалось.

Черчилль шкодував, що цей завод «Норск Гідро» не вдалося виявити раніше. На ньому німець стрімко нарощував виробництво важкої води, без якої атомна бомба немислима. Гітлерівські наближені, які мали у фізиці тям, вперто йшли до створення дивовижної зброї, долаючи невдачі, які сипалися на їхні голови як кара Божа, вони спотикалися, але вперто йшли далі.

Весною сорокового року Вермахт окупував Норвегію, і на «Норск Гідро» прибуває відразу п'ятсот вчених та інженерів, аби пришвидшити справи; тим часом окупується Бельгія, Гітлер захоплює тут запаси урану, вивезені з Бельгійського Конго, а по вторгненні у Францію на додаток отримує ще й перший у світі циклотрон.

– Випрасувати бомбовозами завод і все навколо нього, – набігає найперша думка в британського прем'єра. Коли ж її стали обговорювати, то відкинули без вагань. На території заводу ще були цистерни з рідким аміаком, і коли їх бомби пошкодять, то витече аміак і загинуть норвежці, що живуть в ущелині нижче заводу. Очевидно, знешкодити той завод може тільки наземна диверсійна операція.

...У присмерку листопадового похмурого дня знялися в небо, вуркочучи скрадливо двигунами, і взяли

курс на Норвегію дві планерні зчіпки з шотландської авіабази.

Метеорологи на дорогу потішили:

– Легка хмарність, над об'єктом у Норвегії світитиме повний місяць і небо практично чисте.

Кілька годин двигуни вуркотіли до цілі, два літаки королівських військово-повітряних сил задля безпеки буксирували планери над хмарами – все ближче до того заводу, все ближче... І тут побачили льотчики й десант фатальну помилку метеорологів: під крилами літаків насправді хмари густі-прегусті, земля мов заслоною суцільною встелена, не видно нічого вниз, хоч око встріть. Ще було покружляли над плато обидві зчіпки, сутужно вглядалися в непроникну мліч екіпажі, та марне було те – і врешті вирішили вертатись.

Тим часом не забарилася нова біда: почалось обледеніння обох літаків і перша машина впала поблизу Люсефьорда.

Аварії зазнав і другий літак із планером. Із сімнадцяти командос у першій планерній зчіпці восьмеро відразу загинули, решта мали поранення. На подив самих десантників з другої зчіпки, яка з хряскотом врізалась у гірський схил, вижили всі. Але гітлерівці встигли їх оточити і в бою восьмеро полягло відразу. Решту вишикували і ще було запропонували співпрацю. У відповідь – ні пари з вуст, міцно стиснутих вуст суворих чоловіків, які добре знали, на яку справу їх вирядили і що мета вартує їхнього молодого життя. І тоді прозвучала команда – гортанна, ледь хрипкувата, команда переможців у цьому бою, але в ній відчувалась якась злість безсила та безнадія:

– Вогонь!..

Небавом у Берліні кусали лікті – з розстрілом, формально виконуючи відповідний наказ про негайне

знищення диверсантів, вельми поспішили. На місці катастрофи виявили таке, що особливої кмітливості для відгадки мети десанту не потребувалося. Зброя, рація, вибухівка давали гестапо безпомилкову підказку, з якого дива тут появились англійські командос. Нічого не лишалося тамтешнім гітлерівським службам, як приховати свою безпорадність за сухим офіційним звітом в Берлін, у Головне управління імперської безпеки: «О 3-й годині ранку 20.11.1942 року поблизу Егерзунда розбився англійський літак із планером на буксирі. Екіпаж буксирувальника – військовослужбовці, серед них один негр. Всі, хто не загинув при катастрофі, одразу розстріляні, що робить подальше слідство неможливим».

– То наша незагойна біда, – скаже на нараді з військовиками Черчилль. – Але вона нас не має спинити.

Прем'єрові доповідали, що за кілька останніх років виробництво важкої води німець наростив у двадцять разів. І Черчилль був певен, що як тільки Вермахт цю зброю одержить, то першим у черзі стоятиме Лондон: злітатиме шматтям Британія майже так, як бачив це в напівмаренні Гітлер у вересні тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятого...

Після першої операції, що так трагічно завершилася, сформована з норвежців група підтримки повернулася в Хардангервідду. Запаси їжі швидко вичерпалися, харчувалися лишайниками і мохами. І тільки під Різдво небо, таке немилосердне на початку операції, якось змилостивилося: вдалося підстрелити оленя. Але мети всі трималися, хай навіть замість хліба їли мох, бо звір у людській подобі не повинен отримати ядерну зброю.

14

Витанцьовувала над неспокійним океаном азбука Морзе, летіли з Європи на американський континент зашифровані радіограми: веселий перестук ключів радистів, видавалося, мав нести такі ж веселі вісті.

Насправді в донесеннях розвідки таїлася тривога, від якої в обізнаних людей мимоволі холонула спина та стягувалася шкіра на ній. Ті донесення будили підозру, що німець, гнаний млосним страхом поразки, в ядерних дослідах просувається вельми стрімко. Від вчених у Лос-Аламосі технічна інформація не таїлась, і вже між собою «биті казанки», як зі властивою бувалому вояці зверхністю обзивав позаочі генерал Леслі Гровс науковців, шепу-перешепу почали тлумачити події за своїм розумінням. Від Гітлера, мовляв, можна невідь-чого чекати, в нього не здригнеться і не затремтить серце віддати наказ скинути атомну бомбу, вірогідно, насамперш на Британію.

До генерала підходили якось навіть із несподіваною, але цілком логічною мовою:

– Маєте виступити по радіо й попередити американців про люту загрозу.

Генерал тільки крутив головою, як людина, що раптово прокинулась і хоче решту дрімоти зігнати.

– Ні і ні... Не встигнуть німці. Хіба кинуть звичайну бомбу з радіоактивною начинкою.

Леслі Гровс подумки мізкував, що жодна з країн-союзниць не готова впоратися з подібним раптовим паскудством, тож, крім невинуватої паніки, від такого радійного виступу годі чекати чогось іншого у висліді.

«Биті казанки» підказували генералу й іншу ймовірну небезпеку. Якщо десь у крутих та малодоступних горах чи зарившись у землю гітлерівці дійшли до виробництва плутонію, то вони можуть зібрати величезну масу радіоактивних продуктів. І в них сумління не нитиме й не боронитиме з тої маси створити захисні, заражені підступним лихом смуги і пояси.

Кожний ковток повітря, скибка хліба, яблуко у саду чи зманлива вишня, кожен кухлик води з колодзя або річки нестимуть невидиму, із стражданням немислимим смерть.

То було б катастрофою для союзницьких армій, які все далі й далі невідпорно посували Вермахт.

По тому тривожному висновку «казанків» армійське командування негайно замовило для фронтів велику партію лічильників Гейгера.

При такому житті Кістяківському, навіть якби сонце голоблею якось підперти, однаково бракувало б часу. Тим паче, що далеко не все в нього ладилось.

Георгій сам падав з ніг і чималий колектив його вимордувався, а надто ливарне виробництво. У вибухових лінзах з незнаної притичини стали виникати чомусь невеличкі, але такі загрозливі порожнини. То, може, мав рацію той лорд, Черчиллів посланець, коли радив і наполягав динаміт перепросити? Від президентського папірусу-запиту вони відписалися, посилаючись на думку комісії, але що насправді? Чи не підводить тебе, Георгію, самовпевненість, віра завелика у свої знання та інженерну кмітливість?

Тут заледве потрібну кількість тих лінз до наміченої дати заготувати вони спроможні, а над ним шулікою хижою Оппенгеймер завис:

– Маєте дати ще один комплект вибухових лінз, аби їх тестово випробувати.

Врешті Георгій, прикинувши, що подвійна кількість їм не до снаги, зважається на відчайдушну затию.

І затию ту він не має права, не може нікому з шестисот душ його колективу при небезпеці такій доручити – тут на волосинці життя, неточний порух – і в твоїх руках неймовірний вибух, рівнозначний вибухові чверті центнера тринітролуолу...

Георгій робить рентгенівські знімки всіх вибухових лінз і ті, що з найменшим браком, відкладає окремо.

Пізно ввечері, дочекавшись над стихлим плато циганського сонця, місяця повновидого, а точніше – дочекавшись безлюддя в цехах, він бере стоматологічну бормашинку й сам починає свердлити проходи до порожнин, щоб заповнити їх рідкою пастою-вибухівкою.

Досі ніхто у світі не робив такого, не додумувався і не наважувався.

Повискує свердло, він зібраний весь і неймовірно напружений, куди більше, аніж би тим інструментом його мордував невинний та бездушний дантист. Достатньо лише іскри, невеличкої зовсім, такої крихітної.

Одна, друга, десята лінза... Боже, яка ще мала донька, то ще підліток, як їй на ноги ставати...

І раптом в очах його змигнуло, підсвідомо, прадавнім інстинктом попереджений, він мимовільно заплющує очі; то була лише мить, така коротка і довга така, яку немислимо пережити...

15

Олена тільки очима подивовано кліпала по арешті своєму, наче все відбувалося зовсім не з нею, з кимось іншим, чужим та малознайомим, а вона просто десь збоку спостерігач.

Суд її заледве десять хвилин тривав і ухвалив тих самих десять років та ще п'ять поразки в правах. І вистукували багато днів та ночей втомлені колеса під товарняком, в якому везли далеко на схід Олену і таких як вона, туго запакованих у вагон, де коней перевозили перед тим, бо ще й кізяки по кутках не вичистили.

Вона чомусь думала, що хоч тепер спокій душі дадуть, але надія її розвіялася небавом, як вранішня мліч над тутешніми сопками.

Допитувати Олену почали відразу після опівночі, вже через кілька днів по приїзді. Старший, вже немолодий, слідчий, зі шрамом навскіс через всю ліву щоку, чомусь видавався втомленим, питав її мов для годиться, без злості й особливого інтересу, називаючи Олену навіть на «ви». Зате молодший, з рудува тою, короткою і мов наїжаченою зачіскою, аж всидіти на місці не міг, мов прісок був ще не схолий під ним, все смикався та підскакував час від часу.

– Кому ви продавали наукові секрети? Свої й чужі дослідження? – питав старший, але якось так байдуже, дивлячись в інший бік, за вікно, мов там у темні нічній могла перебувати відповідь, якою він і не вельми-то переймався.

– Хто ще був у шайці твоєї? Як за кордон, стерво, переправляла? Хто такий «бузок» і «каштан»? – молодший сипав запитаннями рясніше, додаючи помітно голосу й злості, наче тим сам себе розігрі-

вав, а ще боявся якось опізнитись із запитаннями від старшого та відстати в службовому завязтті.

Йй навіть не смішно з вистави примітивної промента «доброго» і «поганого».

Олена оповідала все, як було, дивуючись, як можна з найпростішої житейської історії витворити казна-що; слідчі з розумінням і згідливо головами кивали.

– Так то воно так, але через кого перед Гоутермансом наукові таємниці передавала? – здавалося, що через три години балачки по колу те набридало старшому й він ледве дрімоту осилював.

І знов Олена попередне усе, без вигадок, повторювала, доки старший не забрався йти, на прощання докинувши:

– Ви посидіть тут, подумайте добре.

Молодший з ледь тамованою погрозою ще додав:

– Вперед не нахилитися, спинки стільця не торкатись.

Він більше запитань не задавав, натомість взявся гортати товстезні томи, що були на столі, а потім зайнявся писаниною.

Олена сиділа так годину і другу, і третю, гортаючи думки, шелестіла ними, як сторінками не раз прочитаної книги, де відомо все наперед, і вже на третій годині мимовільно хитнулась та торкнулася спинки стільця. В ту ж мить палиця, що досі лежала перед слідчим, з підсвистом впекла її по плечі:

– Я сказав – не торкатися, – без злості, але зі втіхою нагадав.

Його замінив інший слідчий, як вже розвиднілося, цей не питав нічого й не озивався, але досить було Олені лиш нахилитися вперед або спробувати назад відкинутись, як вправно тою палицею частував. Потім був новий наглядач, і ще, і ще...

За добу і рисочки їжі не мала вона у роті, хіба воду дозволили двічі. Олена падала кілька разів у наступну добу, її піднімали, назад садовили – і знову жовті кола пливали перед очима, а ще інколи картини якісь миготіли, тільки німі, без жодного звуку, розмиті чомусь, як у недбайливого кіномеханіка, що забув налаштувати чіткість перед сеансом.

У третю добу вона пам'яталася мало, тепер не було вже картин, як у кіно, хай і розпливалися ті нечіткі зображення, залишалися хіба спалахи, вихоплені з безпам'ятства темені окремі кадри, мов спалахи колись магнію при фотографуванні. Врешті вкотре впала вона і вже не допомогло слідчим ні штурхання та биття по щоках, ані обливання водою, ніщо не здатне було здолати тої темені всеосязної і непроникної – Олену, матюкнувшись, мусили відправити в медчастину.

Відколихувала Олену й на ноги ставила медсестра Наталя. То було якесь незбагненне диво: у краї, де горе чорне людське привільно собі просторами незмірними шпацірує, де на обличчях від недоїдання жовтілих й поморхлих, як печене яблуко, не зустрінеш усмішки, раптом з'являється Наталя, оте молоде і невидюще створіння, на лиці якого щастя великими каліграфічними літерами випсане, – й від того вона світилася вся, а палатою чи коридором пливла, землі не торкаючись.

Від удару тою палюгою виявилася переламаною ключиця в Олені, тож не відразу виписали її. В палаті на два десятки душ наслухалася вона чимало тутешніх історій, і про Наталину при тім числі. Була Наталя звичайною зечкою і зів'яла би на морозі табірному, та вподобав її капітан з тих табірних «придурків», як звали тут начальство своє. Певне, той капітан людиною був не згірш,

бо спалахнуло кохання в Наталі: вона його соромилася спершу й силилася те почуття десь загнати вглиб, натомість воно ще дужче бубухкало та палахкотіло і відсвіт його вже марно сховати...

Не було на те щастя ні в кого заздності, тільки раз, як у палаті перед сном хтось впоперек заїкнувся, полетіли в нього з лопотінням набиті тирсою подушки та зі дзенькотом бляшані чашки.

Як приходила Олена на укол в медсестринську, то, коли не завізно було, чималенько з Наталкою перебалакували. І не стрималась Олена якось, свою біду оповіла, радість свою і журу, щастя й прокляття; вона й себе при тому не шкодувала, бо де ж таке бачено, дурість подібну – людина у великій світі пішла з цього російського свининця, а вона все забути нездатна, мало того – виглядає, гірше того – чекає, отакий собі Дон-Кіхот навиворіт. Хоч би вісточку яку на три слова доля судила...

Вилежуватись Олені у медчастині, звісно, ніхто не дав. Її виписали, але в камеру вже не повернули: щось там сталося в тій великій машині, що, немов крупорушка, перемелювала долі людські, якесь коліщатко по-іншому повернулось і до неї поки що втратили інтерес, її виписали – і прямісінько на лісоповал. За тиждень з незвички замість долонь живе м'ясо лишилося, ще й без ніг зостатись могла, їх відморозивши; дякувати людям, – підказали у кирзяки, що бляшаними швидко ставали, час від часу досипати свіжий попіл.

Олена вже знала чимало й про допити, окрім того, що скуштувала сама, і про табірне тут життя. Їй оповідали, як немовляті ламали за пальцем палець, доки матір не підписала потрібний слідчим папір, і як ставили на лід босими на ніч десятки людей, а потім їм ноги ампутували, і про напади на жіночі бригади

зеків-чоловіків з криміналу, що неподалік працювати могли теж на лісоповалі.

Знала – і сама не вбереглася, коли поряд, мов з-під землі, вискочили троє і вихопили в неї сокиру: три пари очей не просто масних у неї вп'ялися, то очі були хижаків, зголоднілих і спраглих, що здобич врешті уполювали.

Вона й не спам'яталась, як могло це раптово все трапитися, тільки загнула такого крученого матюга, якого чула від чергового слідчого і від якого нападники на мить отетеріли, а тоді гордо докинула:

– Пішли геть. Я жінка Крука.

У тутешніх краях ім'я цього знаного злодія в законі, може, важило так, як десь козирного генерала чи маршала у війську; в нападників опустилися руки, бо той горлянку напевне кожному переріже.

Вона не могла сама собі пояснити, як все трапилося з жаху і несподіванки, тільки надовго засів у пам'яті погляд одного з зеків, в якому дика пристрасть перемішалася з недовірою, жаль за втраченою здобиччю з пекучою ненавистю.

– То ще побачимо, – тільки й докинув з притиском і неприхованою погрозою.

16

В очах Кістяківського змигнуло, іскри пирскнули, як від електрозварки, підсвідомо змайнула думка, що то кінець: він мимовільно заплющує очі, чекаючи вибуху, він не встигає навіть злякатися, хіба неймовірна напруга тіло взяла; то не секунди, то тисячні долі її вічністю видаються в жаскому очікуванні...

Але вибух не стався. Повільно приходить здогад, що іскри не від бормашинки, яка вгризається у вибухівку застиглу, а в його перетомлений голові...

На сьогодні досить, Георгію, бо можна так доробитися, що пирскнуть не перевтоми іскри, а вже справжнісінькі.

То як збіжать роки, Георгій Богданович пояснить в одному зі своїх інтерв'ю, чому він був певен у своїх знаннях, чому переконаний був, що вибух не станеться:

– Ну, під час Другої світової війни під моїм загальним керівництвом проведено більш ніж півмільйона дослідів і випробовувань вибухових речовин – без єдиної великої аварії через вибух. Були зламані ноги, коли люди падали на льоду, опіки, бо люди з необережності влаштовували пожежі, але не було вибухів. На відміну від інших установ, таких як лабораторія DuPont чи лабораторій армії, де було чимало загиблих. Причина в тому, що ми знали теорію і розуміли, що викликає мимовільні вибухи, однак це повністю відрізнялося від офіційної точки зору та службових інструкцій, які були дані армії і прийняті нею.

Георгій Богданович встиг-таки, хоч й упритул, підготувати весь комплект вибухівки, весь механізм хитромудрий запалу.

Цього дня однаково чекали і так само острах брав багатьох – дня випробування бомби. Кожному, звісно, своє боліло...

Опівночі, треба ж таке – якраз на тринадцяте число! – почали вантажити дві з половиною тонни винайденої Кістяківським та виготовленої його відділом вибухівки. Попереду цьому вантажеві належить здолати щонайменше дванадцять годин дороги, до того ж вельми препоганої. Як то поведеться?

Георгій переймався, як і всі, от тільки за себе особисто його дрижаки ніколи не брали. Просто він певен був, що кожному десь там вельми високо угорі записано стільки-то років, днів, годин і секунд, і не належить нікому ту цифру виправити, по-школярському хитро підтерти та десь збоку чи зверху іншу вписати.

Вибухівка мала бути доставлена в район Аламагордо. Місце випробування вибирали якомога малолюдніше, в тому районі, за наполяганням генерала Гровса, не мало бути й близько індіанських поселень – аби не нажити проблем, окрім усього, ще й із Бюро у справах індіанців, уникнути різних пояснень і не зашкодити режиму секретності. Зупинилися врешті на районі Аламагордо, що лежав на території авіаційної бази.

І все ж гора з плечей спала тільки тоді, як вантажівка, похитуючись загрозливо півдоби на вибоях, врешті підрулила до сталевій башти, визначеного місця випробування, – Георгій заковтнув повітря так, як в дитинстві колись на Дніпрі, випірнувши по зморному випробуванні з ровесниками: хто довше пробуде під водою.

Нова тривога прибігла цього разу телефонними дротами – з Лос-Аламаса повідомили про невдалий результат від пробного «китайця». Так іменували

вибух копії бомби без ядерної начинки. В сухому телефонному повідомленні йшлося, що імплюзія цієї копії нерівномірна, що це провал і вся робота велетенського колективу – псу під хвіст, у всіх бідах, звісно, винуватий Кістяківський, і що плутонієва бомба взагалі неможлива.

Цьому тривожному повідомленню Георгій в душі не йняв віри. Надто довго корпів він над розрахунками і надто багато перевів вибухівки впродовж уже тривалого часу. Давно вже він підготував матеріал, що став розділом звіту президентові Рузвельту. Там Георгій описував, як вибухові речовини можуть «підпалити», дати початок ядерній реакції, – треба стиснути лише симетрично, з усіх боків, стиснути в одну п'ятдесятимільйонну долю секунди.

Там щось не те трапилося з «китайцем», там інша похибка... Але так само було для нього очевидним, що в разі невдачі списати все на нього найпростіше – на нього, професійного хіміка в елітарному колективі фізиків. На цю тему вже траплялась якість сутичка, коли на одній вельми поважній нараді Георгій навіть огризнутися мусив:

– Ви всі накидаєтеся на мене, бо я не фізик.

На що Оппенгеймер з властивою йому винахідливістю тут же видав дотеп:

– Джордж, заспокойтеся, ви просто видатний третьосортний фізик...

Комплексу «третьосортного» в Кістяківсько-го не було, він певен у власних знаннях і неабияк в цьому завдячував своєму професорові в Німеччині Боденштейну, приятелю Ігоря Кістяківського. Боденштейн чимало зорав на ниві на ймення «хімія», ще й на межі хімії та фізики досить плідно попорався. Серед іншого термін «ланцюгова реакція» теж йому належить, термін, що так прижився в атомній

фізиці. Георгій оповідав своїм студентам у Гарварді історію його виникнення. Професор досліджував, як після освітлення прозорої посудини з сумішшю двох газів через певний час починалася вибухова реакція, яка по хвилі різко припинялась. Міркуючи про причини, Боденштейн зняв зі свого кишенькового годинника золотий ланцюжок і дав тримати один кінець асистентові, а другий став хитати вниз-вгору – ланцюжком побігла хвиля.

– Якщо одну ланку в ланцюжку прибрати, то хвиля затихне. Може, хімічна реакція схоже по ланцюжку молекул біжить? Давайте назвем це ланцюговою реакцією...

По смерті професора асистент попросив вдову дати той ланцюжок для музею. Однак Боденштейн пожертвував його ще в Першу світову, а собі залишив сталеву копію. Аби реліквія не пропала, асистент власним коштом зробив для музею копію золоту...

Але зараз Георгію Богдановичу було не до термінів та їхньої історії, надто серйозні звинувачення звучали на його адресу.

Першим на Георгія хижим шулікою налетів той же Оппенгеймер, а за ним інші стали клювати, лаяти та костити, бо то в його відділі десь трапився незначний прокол; ще більше розлютив усіх преспокійний тон Кістяківського, який насмілювався не вірити тамтешнім замірам. Це вже зовсім був гріх смертний і непростимий, бо в такому разі, твердили критикани, Георгій бере під сумнів усю наукову основу магнітних та електричних явищ.

– Пропоную парі, – врешті кинув Георгій байдужим тоном знервованому, вимотаному ще й хворобою на скіпку висушеному Оппенгеймерові. – Ставлю, Опі, свою місячну платню проти твоїх десяти доларів. Я кажу, що все буде гаразд.

Георгій почувався зараз гірше, аніж тої ночі, коли стоматологічною бормашинкою висвердлював мінітунельки до порожнин і заповнював їх рідкою вибухівкою. Він тоді знав напевне: як рвоне отак до чверті центнера коханого баратолу, то він нічого вже не відчує, не встигне відчувати напевне. А іскри, що змайнули було в очах, – то з перевтоми, то просто привиділось...

Він Оппенгеймеру парі пропонував байдуже, наче знехотя, а в самого у грудях тенькнуло так тихенько й підступно: невже трапився десь незнаний і непобачений промах, невже змарнується праця люду числом отак душ за сто тридцять тисяч та мільярди доларів коштів, невже німецькі наці зуміють зробити бомбу раніш, а в катастрофі винуватим залишиться тільки він?!

17

Як на доброму лузі зросте розмаїте різнотрав'я, так в Лос-Аламосі доля зібрала люд з різних країв і країн, різного кольору шкіри й характерів різних. Вельми особливий характер мав Річард Фейнман: і коли Кістяківський з ним зустрічався, то напевне знав, що поділиться той пригодою свіжою, приколом черговим, а як їх в останні часи не траплялося, то принаймні добряче присоленим анекдотом.

Цього разу Річард ішов коридором назустріч злий і тільки пофуркував, наче кіт, в їжу якому через не-догляд втрапило приперчене.

На запитальний погляд Георгія Богдановича відказав невдоволено, розтягуючи, наче гумовим було те слово:

– Ді-ста-ли, – передихнув, а тоді мов спохопився. – Дістали заборонами їхніми, таємницями і секретами – туди не ступи, туди не ходи, навіть того і того в листі не пиши, хоч воно вже чисто сімейне. Як вам вдалося на доньку дозвіл одержати, бо я з дружиною через ті інструкції-загрожі клопоти маю?

– Я наперед умови виставив і обговорив.

Річард ще пожурич мороки, а врешті, забувши цього разу навіть про традиційний анекдот чи бувальщину, пообіцяв:

– Я їм покажу, чого вартує їхня конспірація і все, що під грифом «цілком таємно»...

У Лос-Аламосі багацько люду нарікали на диктаторські порядки, які запроваджував задля безпеки генерал Леслі Гровс, але так само розуміли їхню неминучість і необхідність.

А незабаром Кістяківському вже оповідали, як Річард посоромив оте «цілком таємно». Поїхав він в

Ок-Рідж на урановому заводі безпеку виробництва перевіряти. В кабінеті генерала зібралося поважне товариство, керівництво крупної компанії, низка наукових та інженерних світил, мали обговорити вони звіт, що в сейфі тут зберігався. І раптом халепа: сейф на цифровому замку, а генерал не знає номера. Його знає лише секретарка, яка, користуючись вихідним, за місто на вік-енд подалась. Іди її там відшукай і вилови вітра у полі...

Тягучу і ніякову мовчанку порушив Фейнман:

– Давайте я цим сейфом займуся.

На те іронічні посмішки в присутніх змайнули – сейф знаменитої фірми мав репутацію досить солідну, але нащо ж боронити людині побавитися, доки вирішуватиметься питання з авто та людьми для пошуку секретарки.

П'ять хвилин, сім минає, дехто з товариства вже скрадком на годинник став позирати. Через десять хвилин сейф, біля якого чаклував і морочився Річард, відчинився.

Тепер запала ще глибша тиша, аніж на початку: тут всі уранові таємниці, описи технології, кожен папір із грифом «цілком таємно» або «лише для прочитання» – і раптом працівник не цього підрозділу, якого взагалі до стороннього можна умовно зачислити, за десять хвилин отримує доступ до найбільших секретів...

Фейнман справді був неабияким мастаком відчиняти сейфи, то його улюблена забавка, але річ не лише в майстерності: місяць тому Річард був уже з перевіркою тут, і в цьому кабінеті також. Через халатність генерала він підгледів і запам'ятав кілька цифр, а решта вже стало справою його кмітливості.

Генералові довелося-таки пекти раків через свою необачність.

Ще більшою занудою в справах секретності вважався полковник, який конспірацією добряче втомив своїх підлеглих, виловлюючи на столі в когось бодай одного не схованого папірця. Собі він завів дводверного огрядного сейфа з величезними ручками: видавалося, що відчиняються ті дверцята з урочистістю царських воріт...

Будучи в кабінеті у полковника в справах, Річард попросив, доки господар читатиме документи, оглянути сейф.

– Ризикніть, – знизав плечима полковник, будучи певним, що сейф Річарду не по зубах.

Фейнман уважно оглянув цю металеву споруду: то ж тої самої фірми сейф, що й у Фейнмана в кабінеті, тільки в Річарда він неспівмірно менший. Фейнман навіть не втримався:

– І ви вважаєте цього бронтозавра надійним сховищем?

– Безперечно, – і крихти вагань.

– Добрий ведмежатник відчинить його за півгодини.

– І ви теж за стільки спроможні?

– Ні, мені три чверті години знадобитися може.

Річарду не потребувалося стільки часу, він просто вдавав, що порається, але для значимості майже витримав обумовлений термін: клац! – врешті зрадницьки озвався замок.

У полковника витягнулося з подиву і жаху обличчя, а щоки збіліли.

– Коли при відвідувачі дверцята відчинені, – пояснював Річард, – фахівцю нескладно вирахувати комбінацію цифр. Маєте наполягти, щоби ваші підлеглі завжди при сторонніх тримали сейфи і шафи зачиненими.

Наслідок був несподіваний. Підлеглі полковника при наступних перевірках, ледве забачивши Річарда, панічно просили:

– Не підходьте сюди! Не підходьте!

З'ясувалося, полковник провів анкетування, і хто на запитання, чи підходив до них у минулі рази Фейнман, відповів «так», тепер мусив міняти всі коди і шифри – вельми оригінальна реакція на потребу безпеки.

...Безпекові перестороги не були для Георгія Богдановича смішками-пересмішками. Таємницями ядерного проекту у США займатиметься, як стане відомо згодом, до двохсот російських розвідників лише на території Штатів, – частину їх заарештують згодом і судитимуть, а скільки ще залишиться невиявлених ...

Ці липкі шпигунські щупальця доводилося відчувати й самому Георгію Богдановичу. Був час, що в приятелі раптом став набиватися такий собі генерал Яхонтов: ми ж воювали, казав, разом у Білій армії...

Кістяківський взагалі сторонився якось еміграції, російської не терпів, а українська втомити кого завгодно могла, бо все чубилася та дробилася; зрештою, спосіб життя його довший час, праця на надсекретних об'єктах – публічності не сестра. Це не стосувалося Ігоря Сікорського, не тільки земляка-киянина, ще й батьки обох були професорами Університету святого Володимира, він просто дружив з ним та творіннями Сікорського гвинтокрилими щиро захоплювався.

Ще з одним киянином колишнім, графського роду до слова, Олексієм Сахновським, було встановились приятні стосунки. Як і Сікорському, місця йому не знайшлось на своїй землі, тож кар'єру почав креслярем на бельгійській кузовній фірмі. Але вже двадцятитрьохлітнього призначають його «ху-дожнім керівником» підприємства. І ось під його керівництвом творяться згодом кузови до автомашин

«Бентлі», «Мерседес-бенц», «Кадилак» та низки інших, а ще розробляє він ексклюзивні моделі для індійського магараджі, фаєтон для бельгійського принца – замовників такого рівня все додавається.

У Другу світову Сполучені Штати передали «совітам» близько півмільйона армійських машин – вантажівок «Студебекер», тягачів «Додж», командирських позашляховиків «Віліс». Кузови до них проектував Олексій Сахновський. Так незвично праця й талант киянина поверталася бодай частинкою у свій край... Щоправда, «совіти» хотіли було піратським чином скопіювати моделі, та копії виявилися вельми далекими від оригіналів.

Обачно до можливих друзів ставився Георгій Богданович. А тут раптом Яхонтов...

Якийсь незрозумілий Кістяківському чоловік: то він в Японії, то в Китаї, то в США лекції читає, яка благородна совітська Росія, прогресу людського провісник, – дивиться на неї очима іншими. Подейкували, що цей генерал, попри «білу» свою сторінку у біографії, має зв'язок з тамтешніми таємними службами, недарма ж його племінниця замужем за неабиякою шишкою НКВД Меркуловим.

Яхонтов і Георгію Богдановичу розказувати став, що упереджено Вашингтон до Москви чомусь ставиться, допомагати належить, новітньою наукою при тому числі.

– Я не на лекції у вас, генерале, – відрізав Георгій Богданович, відчуючи, куди хилить цей чоловік. – А ще пам'ятаєте, певне, що я громадянин цієї держави.

– Я теж, – ображено губи надув генерал, але відтоді зник з виду кола.

А ще було раптом журналіст Сергій Курнаков став набиватися, теж непевний, чоловік доволі безцере-

монний, якого й без рентгена розкусити нескладно, кому взявся служити, – той відкоша отримав одразу.

Через роки один з головних шпигунів совіцьких, паскуда рідкісна Судоплатов, описуючи, як вербували чужих вчених шпики російські, – бо ця країна видумати своє не здатна, хіба лише вкрасти, – описуючи ті події, скрушно згадував, що спроби Яхонтова і Курнакова завербувати Кістяківського провалилися цілковито.

А Георгію Богдановичу від подібних зустрічей хіба подуматися могло: хто ще прийде по його душу, прихопивши з собою потьмянілі від часу залапані та брудні срібняки...

18

Все до вибуху вже підготовлене, от тільки дощ моросити узявся, сіявся невеликий, наче знічев'я, мов кепкував над всіма, що довгі роки чекали цього моменту, а ще час від часу загрозливо змигували над горизонтом блискавиці. Але в сорок п'ять хвилин по четвертій годині ночі небо над баштою з бомбою починає прояснюватись і вітер також розвертається в бажаний бік. Нарешті наблизилась та пора...

Хтозна, чи не найбільше підстав хвилюватися було в Отто Фріша та Георгія Кістяківського, які, як випадала нагода, перемовлялися та заспокоювали наче між іншим одне одного. В Кістяківського душа була не на місці – чи підпалить його конструкція це незнане досі ядерне багаття, а у Фріша – чи зможе воно запалахкотіти...

Група Фріша відповідала за механізм, що складався з двох півкуль, які в потрібний час спуску бомби мають з'єднатися в єдине уранове тіло, досягти так званої критичної маси.

Звісно, робилися попередні розрахунки, чимало найвправніші фахівці на них паперу перевели – та вельми різні були результати. Конче потребувалося теорію експериментом підперти, і група Отто Фріша якраз і займалася тими вкрай небезпечними забавками: визначити точно потрібну кількість урану, швидкість зближення двох півкуль та ще низку параметрів. Мало не загинув Фріш одного разу при такому випробуванні.

Експериментом цим ще чимало займався відчайдух Луї Слотин – він дослідження вів, нехтуючи всіма запобіжними вимогами та засобами. Інструментарій Луї складався здебільшого з двох викруток,

якими притримував ті півкулі, коли вони зближувались одна з одною. Цим фізик добитися мав початку ланцюгової реакції, яку, проте, слід негайно спинити, назад півкулі ті розсуваючи. Простіше, подумав якось він, балансувати канатохідцеві над прірвою, аніж тут впіймати омріяну «рівновагу». Але й далі безпекою нехтував.

Фріш, забачивши якось витівки Луї Слотина, накинувся з мокрим рядном:

– Що ви робите?!

– Хвіст дракона кручу, – меланхолійно відказував шефу Луї.

Дракон довго був чемним при випробуваннях, влаштованих авантюрним фізиком, та все ж врешті, вже на атолі Бікіні в Південному морі, копнув його тим хвостом.

Дослід тривав як звично, та в нещасливий момент одна з викруток якось ковзонула, півкулі зійшлися недопустимо близько.

В ту ж мить все довкола заповонило сліпуче сяйво, що до дикого болю різало очі, почалася ланцюгова реакція, яка ось-ось завершиться вибухом... Луї Слотин не став рятувати себе, він чимдуж голими руками рвонув у різні боки півкулі – смертельне сяйво погасло...

Учений прекрасно знав, що його чекає не тільки в найближчі дні, а може, й навіть години. Та дослідницька натура і тут брала своє: він негайно попросив колег повернутись точно на ті місця, де застало кожного сліпуче ядерне сяйво, аби лікарі змогли визначити рівень опромінення в залежності од відстані.

Кістяківський слухав історію Отто Фріша про відчайдуха Слотина і згадував оповідь знайомого офіцера про урановий проект в СРСР: розвідки обох країн зі шкіри лізли, аби дізнатись чим більше про

конкурента. Ще десь у році сорок другому совітських фізиків, що працювали над ядерною зброєю, вивезли аж на Волгу, розмістили в жахливих умовах. Вчені спали не роздягаючись і зав'язуючи рушниками вуха – аби їх не відгризли щурі...

Ця думка Георгію набігала не вперше: так, гітлеризм не повинен отримати першим страхітливую зброю, але вже висохло чорнило на актові про капітуляцію німця, тож нащо люди такі зусилля тратять, нащо здоров'я й життя віддають?..

Помирав Луї Слотин дев'ятого дня по нещастю, помирала людина, яка перша визначила дослідно критичну масу для атомної бомби. Біль, навіть різкіший того, що вченому різав немилосердно очі при ядерному спалахові, тепер низав усе його тіло. Луї, тамуючи стогін, не шкодував у душі, що з ним трапилося, хіба надія жевріла, аби то не марно, аби цим він комусь прислужився.

І був ще останній спалах в очах, яскравіший пам'ятного навік лабораторного, був спалах, по якому настала цілковита і вічна ніч.

19

Хурделиця вила і завивала з нестримною люттю, мов її спершу роздражнили, випустивши по тому на волю, вітер з ніг найдужчого збити був здатен – зла погода випала і на другу частину операції по знищенню важкої води в Норвегії. Буря підхопила і прудко понесла парашут зі спорядженням, ледве його, падаючи на бігу та схоплюючись, наздогнали на відкритій місчині, інакше лишилися би без їжі та вибухівки.

Десантну групу готували вельми ретельно. Від головного інженера заводу «Норск Гідро», якому пощастило раніше втекти в Британію, отримали креслення і фотознімки підприємства, допомагав і норвезький професор-фізик, а тепер майор британської секретної служби. Вони консультували будівництво копії того заводу в натуральну величину, а саме найважливіших дільниць, і тепер інструктори навчали десантників, аби ті в темноті, ще й із зав'язаними очима, могли безпомилково встановити там вибухівку.

...То вже не вітер був, то ураган справжнісінький; десантники, хоч як старались, але пересуватися не могли, бо валило найдужчого з ніг, тож мусили зрештою на дві доби, доки хоч трішки стихне, закопатися в сніг. Те їх не вельми лякало, вони готові були до різних випробувань. Полковник, який проводжав їх на шотландському аеродромі, перед вильотом всім роздав по ампулі ціаністого калію:

– Знаєте, куди ваш політ...

Та зима була особливо сувора, такої злої люд тутешній не пам'ятав, тож появу десантників група норвежців, що четвертий місяць чекала в снігах, зу-

стріла з невимовною радістю: вони не тільки наситилися до знемоги меню з мохів та лишайників, вони ризикували взагалі загубитися й зникнути в цій білій пустелі, бо вже й рація могла от-от замовкнути, заряд батарей наближався до нуля ...

Двадцять п'ятого лютого обидві групи в англійській формі вирушили на об'єкт – форма потрібна була їм, аби не наражати на небезпеку місцеве населення: вони достатньо були інформовані, що, наприклад, в Україні червоні партизани проводили ті чи ті диверсії, а платили життям за це місцеві люди, яких за кожного вбитого гітлерівця розстрілювали сотнями. За більшу шкоду з димом ішли цілі села, в могилу лягали вже тисячі.

Йшли вони, як вчили на тренуванні, з усією вправністю, обачно, – завод стояв на виступі голісінької скали, з трьох боків оточений урвищем, наблизитися можна було хіба по підвісному мостові над прірвою в півтори сотні метрів чи по залізничній колії.

Вислана розвідка принесла невтішні вісті. Охорона мосту посилена, до кулеметних залог на даху заводу додали потужні пошукові прожектори. Звісно, перебити всю охорону мосту вони цілком здатні, але те помстою обернеться тутешнім норвежцям, а вони ж не росіяни, яким байдуже – більше чи менше погине місцевих душ. Отже, лишається десантові тільки важка й небезпечна подорож через ущелину... Цього разу доля дарувала їм удачу: вдень трішки відтануло і на каменюччі деінде утворилися відталини.

На руку десантникам і світломаскування, якого за наказом мала дотримуватися заводська охорона. Де саме патрулюють німецькі охоронці, тепер можна було бачити по світлячках від кишенькових ліхтариків. Ось вже перекушено товстий ланцюг воріт; то перебігаючи, то по-пластунськи повзучи, десант-

ники наближаються до гідролізного цеху. Вартових перших кількох дверей вдалось якось оминати, скориставшись тунелем для кабелів – вельми знадобилися креслення й плани заводу; хлороформ надовго «вирубав» чергового диспетчера.

Холодок було аж пробіг спинами, як на іншому кінці підприємства раптом загавкала вівчарка. Але тривога та марною виявилася, бо то вартові, сміючись, як годували собаку, подражнилися з неї.

Заряди вправно вдалось закріпити на всіх вісімнадцяти гідролізних батареях та цистернах з важкою водою. Бікфордів шнур мав горіти тридцять секунд – за ці секунди вони встигли уже відійти і спускалися з душею облегшеною та світлою в ущелину. Завили сирени, та вони лиш посмішку викликали у бійців...

Берлінське керівництво було ошелешене тим, що сталося, Гімлер, оповідали вже в час слідства на процесі у Нюрнберзі, кричав, як ошпарений, на пошуки диверсантів кинули до трьох тисяч німецьких солдатів. Запідозрили й місцеве населення, заарештували було далеко за сотню заручників, та ретельне слідство, яке вели зі звичною німецькою пунктуальністю, дало висновок, що діяли тут добре підготовлені й ознайомлені з заводом військові профі. Заручників врешті мушили випустити.

Аби відновити втрати на підприємстві, яких зазнали в одну ніч, гітлерівцям потребувалося п'ять місяців. А то на війні великий строк.

Врешті завод відновили, а ще для перестрашування вирішили налагодити таке саме виробництво в Маренго, у північній Італії. Атомні забіги тривали ...

20

Той день тягнувся так неймовірно довго, а ще дощ то моросити задумував, то відмовлявся від наміру, немов дразнився зі знервованого люду, що клопотався біля півкулі діаметром з півтора метра. Особливу тривогу викликали ще слабосилі, аж десь за виднокраєм, мерехтливі блискавиці, які, проте, починало ввижатися, уже стали ледь помітно наближатись. Георгій Кістяківський і Норіс Бредбері нікому не довірили чи не останньої мороки перед випробуванням бомби: заклеювали отвори для капсул-детонаторів звичайною липкою стрічкою; на передбачений регламентом спосіб часу вже катма.

Кожен з присутніх зараз хвилювався по-своєму. Едвард Теллер, крім іншого, панічно боявся гримучих змій. Він попросив поради у Роберта Сербера, як би той справився з таким страхом.

– Поможє пляшечка віскі, – не кліпнувши оком, відказав колега.

Але Теллер однаково не міг втихомирити своє хвилювання.

– А як справді по вибухові раптом над нами спалахне усе повітря?

– Тоді ще одну пляшечку віскі, – твердо стояв на своєму рецепті Сербер.

Місце для випробування першої атомної бомби вибрали таки істинно безлюдне, що загубилося в штаті Нью-Мексико, між Ріо-Гранде і горами Сан-Андре. Тут вжитися і вижити здатні були хіба колючі мексіто, рідкісний вид із кактусової родини, – вжитися під безперестанними набігами вітрів-суховіїв, які весь родючий ґрунт давно видули і далі знуща-

лися з цієї і так нещасливої та бездоленої землі, скривдженої самою природою.

Той день нарешті настав. Серед величезної рівнини самотньо виднілася сталева башта; в суху погоду тою рівниною відзвонював металом рудий пісок, а в дощову теж око не милував іржавий одноманітний краєвид.

В суботу бомбу електричною лебідкою піднімають на спеціальний, наперед підготовлений дубовий поміст. Для захисту від примх тутешньої погоди служить накриття з гофрованого металу.

Окремо споруджено залізобетонний бункер, в якому за броньованим склом розмістили оберемок кіно- і фотокамер; вони в автоматичному режимі мають зафіксувати небачене й досі незнане, подію, наслідків якої напевне не відає на землі ані наймудріший мудрець, ані найвправніша ворожка, ані всі світові академії разом узяті...

Відділ Кістяківського в спілці з іншим технічним відділом створив новий електронний пристрій, який іменують тепер Х-елементом. Він має забезпечити вибух всієї маси за одну п'ятдесятимільйонну долю секунди і стиснути всередині ядро до неіснуючої у природі щільності. Прилад підняли на сталеву башту, і ще з обідньої пори інженери взялися його налаштовувати.

Хіба тільки студентам бракує одного дня, думалося Георгію, он вельми поважні науковці, чиї знані й незнані раніш імена небавом гулятимуть усіма світами, також відчували, вельми в останні тижні, неабиякий цейтнот.

Напругу посилювали чутки та достовірні й напівдостовірні розвіддонесення, які через своє сито і на власний розсуд перевіював генерал Леслі Гровс. Серед іншого дійшли покази німецького льотчика

Ганса Цинссера, що ще вісім місяців тому з борта свого бомбардувальника «Хенкель» він спостерігав вибух, який дивовижно нагадував той, якого зараз очікували науковці. Авіатор оповідав, що бачив неймовірно яскравий спалах, відчув мало не за десяток кілометрів потужну ударну хвилю та став свідком, як вгору, кілометрів хіба на сім, знімалася грибовидна, іржаво-червона хмара.

Покази авіатора доповнювали розмови поміж собою німецьких вчених, які обговорювали деталі ядерної реакції та передбачали створення в Німеччині атомної зброї до кінця сорок четвертого року.

Не були таємницею сказані міністром озброєнь Альбертом Шпеєром на початку сорок п'ятого слова: «Нам би протриматися ще рік – і тоді ми виграємо війну. Існує вибухівка розміром як сірникова коробка, котра здатна спопелити весь Нью-Йорк».

Доходили й трагічні вісті про досліди над живими людьми. То вже потім на допиті американським слідчим у час Нюрнберзького процесу підтвердить Шпеєр інформацію про експерименти, що відбувалися неподалік Освенціма: «З поміччю цієї нової зброї масового ураження багато ув'язнених були практично миттєво зліквідовані так, що від них не лишилося нічого. При вибухові температура піднялася до 500 градусів за Цельсієм, що призвело до абсолютного знищення».

Особливу тривогу викликали донесення, які ще потребувалося якось підтверджувати, про випробування німцями перших атомних міні-бомб на островах Рюген на Балтиці та в Померанії.

...По обіді заходило на грозу, і весь задіяний персонал, сторожко роззираючись на непевне небо, поспішав подалі від башти; хто вже не потребувався в подальшій підготовці, з облегшенням на серці

від'їжджав у наперед заготовлені безпечні місця.

Раптом, як помітив технік, Х-елемент починає іскрити. А тут не було таких, які б не розуміли, що трапиться зараз, якщо цей поспіхом вивірений прилад вже з'єднано з детонатором... Холодна думка, мов крижаним душем, накрила Георгія Богдановича: «Боже, недарма матінка снилася!»

Всі з невимовним докором та холодною душею зиркнули в бік двадцятип'ятилітнього фізичного хіміка Дональда Хорніга, відповідального на цьому завершальному етапі; ніхто не втікав і не смикався навіть, бо сенсу ніякого – однаково **воно** наздожене...

Ще тепліла остання надія, що, може, немає заземлення, а може – хто ненароком висмикнув провід.

Інакше...

21

Під безперестанний гул гармат, які геть виорали французьке прибережжя, Ла-Манш перетнули чотири тисячі суден і з боєм зійшли з них за півторасти тисяч десанту. Рвали землю гусениці танків, попід хмарами пливли ескадри літаків, дванадцять тисяч їх знялися в повітря, так густенько пливли, як не летять у вирій навіть найчисленніші пташині ключі, – союзницькі війська почали гнати німецьке лихо туди, звідки воно й на світ зявилося.

А за передовим загonom американських частин пересувався, серед інших, підрозділ особливого призначення. Той загін не займався мінами, якими всялася ця нещасна земля, не його клопотом було викурювати з вулиць, двориків та провулків недобиті рештки німецьких армійців.

Цей бойовий підрозділ, що складався винятково з офіцерів, насамперш набирав воду з водойм.

Вода потрібна була для перевірки на радіоактивність.

Звісно, не тільки це було заняттям загону «Ал-сос», куди входили ґрунтовно підготовлені фахівці. Мав той загін дати чітку відповідь: в якому стані Урановий проект Німеччини, чи є реальна загроза людуству від звіра, що нині задкує, огризаячись та відчуваючи свій фатальний кінець, а тому підступний і небезпечний у найвищій мірі...

Кістяківський мав намір потрапити в цей загін, його цікавило, як далеко просунулися німецькі вчені в атомних дослідженнях; намір мав, однак не судилося.

Вони просувались одразу за наступаючими, не оминаючи жодного наукового закладу, і найпершим тоді клопотом було відшукати список його праців-

ників. А ще забирали підряд наукові документи, витрясаючи їх із шухляд, розрізаючи сейфи та арештовуюючи без церемоній персонал, якщо тільки той був причетний до ядерної справи.

Розвідка Штатів мала матеріали про нараду німецьких фізиків, на яку, окрім вчених, заявилося кілька високопоставлених чинів, при тім числі друг і права рука фюрера міністр озброєнь Шпеєр.

– Я переконаний, що наші дослідження, – доповідав професор Гайзенберг, – дають підстави вже в найближчий час отримати зброю, яка в мільйони разів потужніша досі відомих вибухових речовин.

– Якого розміру можлива така бомба? – допитувався фельдмаршал Мільх, який орієнтувався у темі.

– Вона буде не більшою за звичайнісінький ананас, – із посмішкою впевненою та дещо благодушно-милостивою відказав Гайзенберг.

Оплески, які досі тільки шелестіли у залі, цього разу зірвалися дружно і голосисто.

А потім Шпеєр став наполягати, аби вчені визначилися, в які конкретні строки здатні завершити проект. То було куди важче запитання для професора, бо звідки міг знати він, яке фінансування можна передбачати, яке матеріальне постачання і ще оберемок такого, що хіба до гадалки чи віщуна можна йти.

– При забезпеченні належному – від року до двох, – мовив професор, опустивши очі.

Удача неабияка «Алсосу» всміхнулася, коли американські війська ввійшли в Страсбург. Насамперш кинулися офіцери в приміщення Фізичного інституту. Тут поважний ужинок був з вилучених документів, а ще заарештували чотирьох ключових фізиків, ті ще підказали імена колег, задіяних в атомному проекті. В тутешній тюрмі зачинили вісьмох учених, що працювали в Фізичному та Хімічному інститутах

Товариства кайзера Вільгельма – головному ядерному гніздовищі німців.

А загалом захопили шістдесят одного вченого, причетного до ядерних справ. Звісно, не всі вони були затяті наці, чимало з них розбалакалось одразу. Німецькі лабораторії, пов'язані з Урановим проектом, як оповідали вчені, розміщені неподалік містечка Гейсинген.

І тут висвітилася непроста річ: у цю зону, за попередньою домовленістю у верхах, мали ввійти французькі війська. Але на війні різне буває, і Георгію Богдановичу довелося згодом почути в хвилину відвертості з вуст самого Леслі Гровса:

– Ми переймалися тоді насамперш, аби німецькі розробки не втрапили росіянам...

На Гейсинген рвонула, навперейми французам американська ударна група і таки ввійшла туди раніше. Що можна було демонтувати – демонтували і вивезли, а решту підірвали.

Як наспіла французька передова частина, то на те все подивовано вояки зиркали: мали тут вони побачити німецькі хрести, натомість на прапорах сяяли американські зірки.

Штука не з вельми приємних, але офіцери «Алсо-са» враз вихід знайшли:

– Хлопці, чого там злитися... Краще давайте вип'ємо за зустріч і перемогу.

Пригода, якої так остерігався американський Держдеп, розчинилася в звичайних людських стосунках: дістали офіцери «Алсосу» припасені баклажки, у французьких вояків теж із виноградників сонячних дещо знайшлося, і дзенькнули склянки та зійшла напруга з облич...

Непросто було розв'язати вузлика з урановою рудою. Довгий час не могли половити кінців – де

німець її ховає? Врешті таки дізналися, що найімовірніше вона десь у соляних шахтах поблизу Штрасфурта. Однак «Алсос» був так перевантажений, що Леслі Гровс мусив поклопотатися про створення спеціального підрозділу.

Безшумними тінями пересувалися розвідники, вправні і вимуштрувані: підприємство, що володіло соляними шахтами, захопили без втрат. За документами вдалося вирахувати місце зберігання руди. Тисяча сто тонн її під навісом лежали в дірявих вже бочках, які з часом з'їла іржа. Тож, окрім іншого, мали військовики ще й налагодити випуск двадцяти тисяч металевих бочок, аби вивезти те добро.

А як вже везли, то по шляху виставили для зручності водіїв таблички з написом прізвища полковника, діяльного учасника операції «Алсосу»: «Калверт». Це викликало смішки й пересмішки в солдатів та офіцерів, що наступали. Американці твердили, що вказівник стосується вельми популярного в Штатах віскі «Калверт», а от англійці гадали, зважаючи на колір руди, що вивозиться якась золотовмісна порода...

Зовсім непросто було, як оповідав потім Леслі Гровс, із заводом концерну «Ауергезельшафт» в Оранієнбурзі, де вироблявся металічний уран, – у цю зону мали ввійти росіяни. І тоді, важко роко-чучи двигунами, в небо знялися шістсот дванадцять «літаючих фортець», скинули вони понад півтори тисячі тонн фугасних і запалювальних бомб, по яких від заводу лишилося груддя битої цегли, щебеню і горілого металу, та ще час від часу знімався і пурхав ядучий дим...

22

Тихий жах вченого люду в Аламагордо, хоч без найменшого натяку на паніку, люду, що вже до крайньої напруги встиг при звичаїтися, – той тамований жах згас так само раптово, як і зародився. Іскріння почалося саме тому, що поспіхом не перевірили заземлення: хтось, необережно повівшись, зачепив і висмикнув провід, тож блискавки, ймовірно, зарядили апаратуру статичною електрикою.

І ще одна гарна вість заспокоювала знервовану душу Георгія Богдановича. Зателефонував керівник теоретичного відділу Ганс Бете. Він ще раз прискіпливо переглянув наслідки випробування отого дублера атомної бомби, званого поміж своїми «китайцем», цілковито точної копії, тільки без пекельної начинки.

– Була неправильно встановлена апаратура при запускові «китайця», – без дипломатичних вивертів сказав у телефонній розмові Ганс Бете. – Тому магнітним записам немає віри. Такі дані однаково можна розцінювати як свідчення ідеальної конструкції, так і цілковито провальної.

Вчений, майбутній Нобелівський лавреат, підтвердив саме те, на чому наполягав досі Кістяківський.

З умироствореною душею Георгій Богданович піднімається на башту і тепер спокійно перевіряє роботу своєї групи: тут дивовижними різнобарвними вузами звиваються жмути й пучки кабелів, тут тридцять два капсулі-детонатори: чи все гаразд у цій плутаній-переплутаній для чужого ока химерній господарчі?

Пам'ятаючи, як оце недавно Оппенгеймер і Кістяківський бились об заклад на десять баксів проти

місячної платні, тепер вже, увірувавши в можливість вибуху, інженери і вчені почали й собі ставки робити про силу цього страхітливого, незнаного досі творива; щоправда, прогнози скидалися швидше на приказку: той в ліс, а той по дрова. Оппенгеймер, виявивши раптом рідко властиву обережність, передбачав вибухові їхньої бомби відповідник у триста тонн тротилу. Едвард Теллер, керуючись мало не апокаліптичними розрахунками, називає сорок п'ять тисяч тонн тринітротолуолу.

Кістяківський, всміхаючись поблажливо, вважав би цілком достатнім відповідником і сотню тонн традиційної вибухівки.

Все ближче той очікуваний час, якого чекали зі сподіванням і страхом. О двадцять третій годині Кістяківський піднімається ще раз на башту – він повинен, як потребуватиметься, освітити все довкола прожектором, остаточно переконатися, чи нема якої небезпеки.

Злий жарт зіграло життя з радіочастотами. Їм була виділена спеціальна хвиля, та в останній момент виявилось, що сталася прикра накладка. На тій хвилі чітко чути було, як найближча товарна залізнична станція поїздами маневрує. Отож якщо вони чують станцію, то й станція може чути їх перемовини...

Блискавки, які змигували раніш ген-ген аж біля виднокраю, немов підступали ближче. Кістяківському не хотілося вірити власним очам, він, як і більшість його колег, покладався на метеорологів. Ті ж, уже раз відсунувши час випробування, тепер назвали термін новий – опів на шосту ранку.

То лише на позірний погляд вчені та інженери преспокійно поралися, долаючи дрібні «проколи». Кожна несподіванка сприймалась особливо чут-

ливо: то не був, звісно, психоз, але напруга сягала крайнощів. Вже як завершувалися всі клопоти, залишалося хіба кілька діб, раптом над полігоном засвітилося НЛО, підозріло зближуючи у вранішньому небі: то без сумніву НЛО було, зійшовся на думці вчений народ. Прикладаючи долоні до брів, хоч на те ще не було потреби, приглядалися пильно усі до негаданого гостя. Черговий по гарнізону на всяк випадок негайно телефонує до найближчого військового аеродрому, але слухавка його розчаровує: немає, на жаль, зараз у них винищувача готового до вильоту.

Добре, що один зі співробітників, який вийшов чи не останнім подивитися на НЛО, був за фахом астрономом. Він, тільки на небо зиркнувши, розсміявся:

– Важко вам буде знайти винищувач, здатний збити Венеру...

А ще почали, немов на іподромі, називати ставки: хто вгадає силу очікуваного вибуху?

Жоден з них, людей більш ніж обізнаних, ще не знехтував розрахунками, які свідчили про можливе загоряння атмосфери Землі, – от тільки ніхто не врахував, чи те лихо нечуване і неміряне станеться в якійсь окрузі, скажімо, в межах одного штату, чи справді настане описаний у Святому Писанні кінець цього грішного світу. А розрахунки належали не дилетанту, не зеленому аспірантові провінційного вузу – те непокоїло майбутнього Нобелівського лауреата Енріко Фермі, що поділяв подібну тривогу Едварда Теллера по тому як винайшов той ще страшливішу атомової – водневу бомбу.

І тому генерал Леслі Гровс на всяк випадок телефонує губернаторові штату Нью-Мексико Джону Демпсею:

– У зв'язку з непередбачуваними наслідками нашого випробування слід приготуватися до введення надзвичайного стану та в разі потреби – негайної евакуації населення штату.

Генерал не міг тільки сказати, що від всього того штату може лишитися щент вигоріла, подібна до марсіанського пейзажу, спопеліла та цілковито поплавлена земля...

23

На подив, сьогодні її не відправили на лісоповал. Натомість Олену знов повели на допит до слідчого, вели коридором довгим і просмерділим, бо каналізація до вигрібу забивалася тут через день, і вона, тамуючи дихання, гадати взялася, що трапилося такого, щоб знову її терзали.

В кабінеті слідчого не було. Сиділо, розкурюючи, четверо незнайомих чоловіків, один до пояса був роздягнутий: весь у татуюванні, живого місця, здавалося, не знайти на ньому. На всі груди у чоловіка виколото розп'яття, зліва внизу – рядок куполів церковних, а справа – голова тигра, який чи то плотоядно всміхався, чи зуби шкірив перед смертельним стрибком на чергову жертву. На одній руці в нього красувалася троянда й кинджал, на другій троянда також, тільки вже дротом колючим, наче стрічкою, навкруги обвита. А на плечі йому саме зараз нову наголку робили, вона не закінчена ще, та вже еполет вимальовувався.

Олена в таборі була здібною ученицею і знала уже, що куполи ті церковні мають значити кількість ходок, малюнок тигра свідчив, що господар галереї цієї має зло невиситиме на владу, державу, міліцію; троянди й кинджал обіцяли за зраду негідному кров, а просто троянда з колючкою – про діло серйозне, злочин поважний вже за ґратами, за дротом колючим.

На розп'яття на грудях мав право тільки вельми поважний авторитет.

Вона не подивувала цій кримінальній публіці у кабінеті слідчого, бо влада і банда тут завше рідня, їх інколи переплутували, принаймні, здебільшого не різнили.

Олена, крутнувши головою тепер вже від тютюнового смороду й диму, на клубах якого хоч шапку вішай, роззирнулася.

У свою чергу володар розп'яття і тигра, неспішним жестом відсторонивши спеца, що еполета виколоював та улесливо вкруг нього увивався, кинув на неї запитливий погляд своїх по-монгольському злегка розкосих очей.

Раптово настала довга й тривожна мовчанка, навіть хмари тютюнового диму, видавалося, зупинились.

Як же воно так, – ще пробігла в Олені думка, – що бандит вимальовує в себе на грудях чи спині церковні куполи, кримінальний авторитет виколоє розп'яття на грудях, а влада російська ті куполи руйнує й вогню піддає та насміхається із розп'яття? Нехай той злодій в законі здебільшого вбивця й грабіжник, нехай ще не став християнином, бо й розбійники, яких поруч із Христом розпинали, теж безвірниками були до останнього, нехай той злодій в законі не має віри глибокої, та все ж лишилася крихта якась тої віри, сподівання притаєне, що на грудях хрест вбереже й захистить його від кулі чи ножа такого як сам супротивника. І якщо влада нижча цього розбійника, затятого і невинного, тоді істинно здійснюється гірке пророцтво царевича Олексія, коли Петро I вбивав його, свого сина:

– За мене Бог скарає усю Росію...

Між тим тривожну ту паузу обірвав сам володар наколок, кинувши лиш кілька слів, але були вони вельми важкі, мов олов'яні:

– Говори. Впізнала Крука?

І в голосі його ледь помітна змайнула іронія, але якась особлива, від якої у багатьох бувалих густіла кров та бігли спиною мурашки.

Олена не мала відповіді, не знайшлася на слово, бо будь-яке могло стати помилкою, ймовірно фатальною, тож спромоглася лише плечима знизати.

Спец із наколок, що досі за спиною був, наперед перебіг:

– Ця падала втирала, що вона твоя подушка.

Господар наколок, ледь мружачи очі, дивився на цю замерзлу, посинілу навіть істоту, яка перед ним тремтіла чи то зі страху, чи з холоду, і вагався, що з цією комахою має зробити. Він, обтяжений владою серед своїх блатняків, може грізнішою інколи за владу монархів, не повинен дозволити чухатися об ім'я своє. Варто лише повести бровою – і тонка заточка ввійде в самісіньке серце цього цюпіняти, а влада його по тому буде ще кріпша. Але водночас раптом відчув у собі щось таке щемливе і призабуте, чого не знав уже низку років: йому стало жаль посинілої істоти цієї, чиє життя не варте тут навіть зашмуляної копійки. Він несподівано пригадав своє давнє кохання до подібної істоти, почуття, від якого панічно втікав і ховався у хащах цинізму й брудної лайки.

Але він знав, що не буде ніколи картати себе за допущену миттєву слабину, за слиняву сентиментальність, – і якщо постане перед останнім судом, то бодай один якийсь гріх за те йому буде прощено.

Він глибокодумно зробив вигляд, що пригадає щось вельми тяжко, і недбало врешті докинув з царською величчю власним підданим:

– Облом, Старшак. Вона не бикиє.

24

Досвіток цей не забудеться нікому й ніколи.

– Десять, дев'ять, вісім, сім, шість, п'ять, – іде зворотній відлік часу до вибуху першої на земній кулі атомної бомби, і кожне слово немов дзвона удар.

Кістяківський відчував, як наростає напруга у тілі, пружніє до болю кожна клітина, певне, як і в кожного тут, а при слові «один» чомусь мимоволі приплющились очі.

Спалах, неймовірний спалах, наче не одне нове сонце, а сотня їх відразу зійшла над пустелею, той спалах осяяв усе навкруги, осяяв раптово, наче десь з-під землі вирвалось це божевільне світло. Над землею стала підніматися велетенська зелена куля – піднімалася все вище і вище до хмар, змінюючи водночас колір спершу до пурпурового, а згодом до помаранчевого.

Ось вже за сліпучою кулею, що стрімко рвалась у вись, потягнувся стовп, який виростав на очах і так само швидко набирив форму гриба. Все довкола – від колючих кактусів до ящірок, сусликів або змій – зникло, випарувалося в один момент, плавився і так само випаровувався пісок; закипала, наче вода в казанку, нещасна земля, розбризкуючи зусібіч небачені досі шматки розплавленого ґрунту, що став зеленкуватим склом, яке відсвічувалося і променилося якийсь час...

Це вже потім у віддалених населених пунктах будуть гадати, що то трапитися могло. Одні казали, що японці, мабуть, напали на Штати, десь в іншому чудувалися, що сліпа від народження жінка вперше тоді побачила світло, ще інші думали, що стався землетрус, бо й далеко за сотню миль падав посуд з полиць та тріскалося скло у вікнах будинків.

Якусь мить після спалаху стояла дивовижна тиша, а тоді докотився грім, сили якого не знала ні ця, ні будь-яка інша земля; грім у громи переростав, і їх рокотання прокотилося всією пустелею, дійшло до гір Сьєра-Оскуро, відбилося від них та назад котилось-перекочувалося...

Кістяківського завершення отого монотонно-загрозового відліку часу «десять, дев'ять, вісім, сім...» застало на даху бункера, він не мав сумнівів – спрацює його пристрій чи ні, вибухне бомба чи трапиться збій. Але такої сили вибуху Георгій Богданович не сподівався, гадаючи, що та сила десь рівнятиметься потузі вже випробуваного «китайця» в сто тротилових тонн.

Спалах немов зачарував Кістяківського, гіпно-тична дія тримала його незрушним та заціпенілим; тож уже перша ударна хвиля збила його з ніг.

Оговтавшись, Кістяківський підходить до Оппенгеймера:

– Оппі, – поклав він руку на плече Робертові, – ви заборгували мені десять доларів.

Оппенгеймер, усе ще перебуваючи під враженням щойно побаченого та пережитого, процитував рядки зі священної індійської книги «Бхагавад-гіта»:

«Якщо тисячі сонць разом спалахнуть на небі, то стане людина Смертю, загрозою всьому суццюму на Землі».

А відповідальний за технологію вибуху Кеннет Бейнбрідж із сумом докинув:

– Тепер всі ми сучині діти...

Раптом слова ці немов зі сну Кістяківського розбудили, з марення вельми тривкого й глибокого – невже чоловік цей правду сказав?! І справді, що вчинили вони разом, і ти при тому числі – добро віковичне чи зло непростиме до Суду останнього? Ви війни

спинили, насамперш супроти прокази нацистської йдучи, не шкодували себе, за дротом колючим трудячись? Чи то вічний ворог Творця вам скаламутив ум і в цій пустелі, а надто в пустелі людській, де й так з ліхтарем вельми довго Діогенові треба блукати, сотворили ви злочин супроти землі та неба – і проклинатимуть тебе по сьоме коліно, і не прийме навіть земля, як Потьомкіна, якого вісім разів хоронили?!

...Між тим, негайно на танках заради безпеки була відряджена експедиція до епіцентру вибуху. Перший танк через радіацію зaledве здолав кілометр, наступному танкові, який завбачливо був заекранований пластинами свинцю, вдалося-таки дійти до мети. Всі прилади тут зашкалювали, однак спеціальним маніпулятором вдалося взяти кілька проб ґрунту. Глибина кратера на місці вибуху сягала восьми метрів, а діаметр мав метрів чотириста.

Командир бази, за погодженням з генералом Гровсом, зробив небавом для преси спеціальну заяву:

– Мене питали, що то за вибух стався досвітком на території бази. То стався вибух на віддаленому складі, де зберігалася велика кількість вибухових речовин та піротехнічних засобів. Підстав для хвилювання немає. Ніхто не загинув і не був поранений. Заподіяна шкода незначна. Однак погодні умови дещо ускладнюють ліквідацію наслідків вибуху кількох балонів із газом. Тому можлива евакуація населення з прилеглої території...

Заяві хто повірив, а хто й ні, проте вона помітно стривожила населення найближчої від бази місцевості.

Кожен переживав ті хвилини по-своєму, кого брав жах, а кого подив, декого навіть... утіха. В Аллісона найпершою думкою, як вже потім пригадуватиме, було: «Слава Богу, ми вціліли! Попередні

розрахунки виявилися хибними, і атмосфера Землі не загорілася».

Навіть через багато десятиліть будуть згадувати слова, сказані Георгієм Кістяківським того дня за вечерею, серед цілковитої та гнітючої мовчанки:

– Я певен, що перед кінцем світу, в останню мілісекунду існування Землі, остання людина побачить те саме, що сьогодні побачили ми...

25

На подвиги того вечора всіх підкусив Роберт Бачер.

– Панове, хай йому грець, чи не заслуговуємо ми вечірки пристойної?

І до Кістяківського:

– Джордже, ти справжній маестро, що за інструмент вибухівку маєш. Але чи здатен ти нам феєрверк влаштувати?

Георгій ображено глипнув на забіяку:

– На скільки пострілів?

– Двадцять один, якщо ваша ласка!

Георгій був певен, що найпрактичніший спосіб від колег відкараскатися, це влаштувати їм ту забаву. Він взяв із собою помічників, хором пішли на склад і отримали двадцять один ящик із вибухівкою – доставили те добро ген-ген у поле, від гріха подалі.

Один за одним лунали вибухи, стрясаючи нічне наполохане небо, а коли бубухнув двадцять перший, Кістяківський зібрався на відпочинок.

– Як?! – обурювався Роберт Бачер. – Ти з нами не лишишся? Тоді начувайся!

Того разу Георгій заснув, ледве простирадла торкнувшись, і спав безпробудно – хай би і далі тринітротолуол бубухав.

А вранці з якогось дива у нього двері не відчинялися. Він напружився щомоці, штовхаючи дверне полотно під брязкіт розбитого скла, і трішки, аби протиснутися, таки їх прочинив.

– Ну, звірі непарнокопитні! – обуренню його не було меж: шановані колеги за вчорашній непослух і небажання лишитися на вечірку вигадали цю ка-

посну кару, натягали до нього під двері фантастичну купу порожніх пляшок – тут і пляшки з-під віскі найрізноманітніших марок, і пивні, і з-під текіли.

«Я вам цього так не залишу», – подумки сам собі пообіцяв Георгій. Він здогадувався, чия то витівка, і вже прикинув план помсти.

Але сердився Кістяківський тільки вдавано, бо насправді життя їх усіх було доволі суворе, мало не за правилами військового табору. Лабораторія Кістяківського була обнесена огорожою, вхід можливий лише за окремим дозволом.

Навколо всього містечка ще одна огорожа, пропускна система – ні виїхати, ні в'їхати без дозволів. Чергували спеціальні патрулі служби безпеки, відправлення чи отримання листів можливе тільки через цензурне сито, офіційно всіх повідомляли, що телефонні розмови прослуховуються. В службових приміщеннях, а також на квартирах, де вважала за потрібне служба безпеки, встановлювалася легальна звукозаписна апаратура. Для провідних фахівців була виділена спеціальна охорона, яка хіба тільки дратувала, бо за такого режиму була зайвою. Ті ж фахівці отримали замість імен та прізвищ псевдоніми, місцевості та підрозділи кодувались. Протягом часу роботи над проектом, до того, як випробували бомбу, вона носила різні назви: «Агрегат», «Обладнання», «Штучка», «Істота», «S-1».

Якщо сім'я вченого отримувала дозвіл проживати в Лос-Аламосі, то вже аж до завершення проекту вона не мала права покинути містечко – виняток становила тільки донька Георгія Богдановича.

Армійське керівництво, якби могло, ладне було б і казарменний лад запровадити – та от біда, Оппенгеймер впирається: його люди мають почуватися навіть у такій ситуації якомога зручніше.

Оппенгеймер розпорядився вздовж розталамканих, нікчемних старих доріг спорудити сімейні будиночки, і нехай там собі порядкують мешканці кожен за власним смаком. Те розмаїття не до шмиги стало комусь із військового начальства, і ось одного ранку до Мейсі Теллер приходить солдат з пилкою та сокирою.

– Мені наказали викорчувати у вас на подвір'ї дикі дерева, натомість садити нові, культурні...

Та Мейсі вже звикла до свого подвір'я, ніяких змін не хоче, тож набурчала на того солдата і прогнала геть.

Наступного дня приходить інший солдат, але з тим самим наказом та наміром. Тоді Теллер підняла на ноги жіноцтво з сусідніх будинків, хором вони влаштували сидячий страйк і страйкували доти, доки й зовсім на них начальство рукою махнуло.

А Кістяківський таки помсту свою звершив. Він вичекав кілька днів і, домовившись із надійними друзями, вчинив її під досвіток. Гуртом вони наносили капосному колезі під двері таких важких предметів, що той довго не міг їх відчинити. А врешті мусив наїмати бригаду вантажників, аби все довести до ладу...

Збіжить мало не чотири десятки літ від тої кумедної пригоди, і згадуватиме її та разом посміється Георгій Богданович, як даватиме інтерв'ю Річардові Родосові.

26

Наступні події в Георгія Богдановича миготіли перед очима, наче кактуси за вікном авто в пустелі штату Нью-Мексико, де випробували бомбу. Він відчував: відбувається щось неприйнятне для нього і його бачення світу: створення «Істоти», чи «Штучки», чи які там давали тому виробу чергові ймення для більшості вчених означало кінець війни. І раптом за вечерею генерал Леслі Гровс, за характером надмикиш, всім світом невдоволений завше, глипнувши з-під брів, немов між іншим, бубухнув:

– Війна справді закінчена... За винятком двох бомб для Японії.

Кістяківський не міг зрозуміти, як стачило серця полковнику Полу Тіббетсу на носі бомбардувальника, що вирушав у той страхітний рейс, написати ім'я рідної матері – «Енола Гей». Георгій Богданович так само не певен був, чи й взагалі існувала потреба скидати «Малюка» на Хіросіму... Так, якби американській армії довелося десантуватися на острови, то й найобережніші експерти втрати її оцінили щонайменше у півмільйона солдат – тут ні в кого сумніви не роїлись, японець битиметься відчайдушно навіть за такий клаптик своєї землі, що ховається в нього під підошвою черевика.

Ще болісніше шкрябали душу, хай і не підтверджені, дані про постачання німцем в Японію підводними човнами вже підготовленого урану та проведений японцями перший пробний атомний вибух поблизу берегів Кореї.

Непросто забути Кістяківському й те, що оповідав якимось неохоче Леслі Гровс. НКВД вивезло з Німеччини п'ятнадцять тонн металічного урану, а ще

зо дві сотні найвизначніших фізиків включно з Нобелівським лавреатом, автором ракети ФАУ-3 Густавом Герцем, вивезли також сотні радіоінженерів, ракетників, хіміків, бо своїх, особливо українських вчених, вигубили і виморили по таборах. (Невипадково, думалося згодом Георгію Богдановичу, Рафал Лемкін серед чотирьох складників геноциду українців – винищити інтелігенцію, відібрати церкву, вчинити голодомор і намішати на цій землі чим більше прийшлого люду – винищення інтелекту поставив на перше місце). І так само вивезли совіти сотні ешелонів з найсучаснішим обладнанням, включно з обладнанням берлінського Кайзерівського інституту, головної установи уранового проекту. На залізничній лінії Брест – Ковель навіть рух зупинився, бо не встигали відтягувати ешелони, які поспіхом перекидали сюди з Німеччини.

За розроблення ядерної зброї для СРСР тим, кому Гітлер недавно вручав найвищі нагороди рейху, тепер вручали Сталінські премії та надавали звання Героя соцпраці – Леслі Гровс міг би й більше розповісти, якби... міг за підпискою.

І все ж...

І все ж муляла невідчепна думка: а чи не було іншого військового та дипломатичного рішення? Кістяківський бачив потім кінохроніку з Хіросіми, міста, вкритого величезними смертельно небезпечними хмарами диму, де полум'я безумно тішилося, ковтаючи раз за разом дерев'яні будинки; його піднудило, коли пішли кадри людських обгорілих тіл на чорних від сажі вулицях. Від трамваю лишився один металевий кістяк, а в тому трамваї привидами були вже людські кістяки, що смертельною хваткою вцепилися в поручні – так і залишившись опісля вибуху, бо все, крім кісток, спопеліло...

Георгій Богданович міг тільки гадати, чому сталося так. Може, просто політики не здатні були пересилити страх, що за шалені кошти, потрачені на Манхеттенський проект, люди їх можуть спитати як за викинуті на вітер нездарями. Може, справді була невигадана загроза як з боку японців, так і росіян. Навіть суворий генерал Гровс уже потім, важко видихнувши, зізнається:

– Президент не так вже й багато зробив, сказавши «так» бомбардуванню. В ті часи куди більше мужності потребувалося на слово зовсім коротке – «ні».

Схожі думки ятрили душу не лише Кістяківському. Лео Сцилард ще в березні сорок п'ятого направив президентові США меморандум: «Подумайте, що може статись, якщо великі держави США, Англія і СРСР, набувши страхітливої зброї, стануть одна супроти іншої у повоєнний час. Найменший необережний крок, найменша необачна дія призведе до катастрофи. Тільки повна відмова від воєнного застосування, тільки передача нової сили в руки міжнародної організації за участю СРСР, Англії та всіх інших країн є порятунком в цьому становищі...»

Опустивши покайну голову, Сцилард іде до сивого, вже навіть білого зовсім Альберта Ейнштейна:

– У серпні тридцять дев'ятого я просив вас підписати листа, аби діяти з ядерною розробкою якнайшвидше. А зараз буду просити підписати інший документ президенту, аби утриматися від поспішних рухів.

То вже згодом Ейнштейн якось ненароком докине:

– Якби відав, що в німця бомба раніше не вийде, то не вдарив тоді б пальцем об палець...

Ні, досить з тебе, Георгію, тобі слід попрощатися з Лос-Аламосом, краще вернутися знову в Гарвардський університет, стати за кафедру і вводити у на-

уку юнь, оту зелень, яка кожне слово твоє ловитиме, як останню і неспростовну істину: то куди благородніше твоїх попередніх занять...

Зрештою, ти ж не липовий вчений, не з тих, що ім'я здобувають завдяки адміністративному становищу, – у таких забори лишень начальницького стільця, як разом з ним де й дінеться вага наукова. А ти ж її здобув ще в Берлінському університеті, досліджуючи розкладання оксиду хлору з поміччю світла. Тут вже, у З'єднаних Штатах, у Принстонському університеті, досить приязно наукове товариство зустріло твої роботи з адсорбції й каталізу. І вже цілковите визнання настало по книзі «Фотохімічні процеси». Все це відоме, окрім засекречених і, сподіватися можна, таки надовго, твоїх наукових розробок.

Ні, ще не відсирів науковий твій порошок, а порохівниця науки – безмежна...

27

Коли вчергове Олена зайшла в медчастину, медичка якось особливо на неї глянула, щось недоговорене, змовницьке було в тому погляді, а сама вона навіть дужче звичного сяjala та усміхалась.

– Танцювати б заставила, якби рана загоїлась... А так просто дарую: пошта зеківська від такої надійніша, то через мого передали.

І вона простягнула невеличкий чотирикутник паперу, згорнутий кілька разів так, що й на долоні йому не тісно.

Олена байдуже той папірець взяла, дивуючись, хто ще на сім світі її пам'ятає, бо вигинула уся родина, думка-здогадка було промайнула: а може? Ту думку відразу з порожнім серцем відкинула, як без жалю відкидають непотріб, – не з її щастям, та й за обставинами неймовірно. Вона почала читати, і холод всім тілом пробіг, мов не кров, а крижана вода жилами потекла, вона не йняла віри власним очам. «Вітаю з країв далеких. А буду ще в дальших краях...»

Олена не знала почерку Георгія, не доводилось бачити, але зараз вона його голос чула так, наче він поряд десь був, хіба кроків за кілька. На одному подихові пробігла ту куцу писульку, що словами завершувалась: «А по тому додому вернусь, може, ще не відцвів той бузок, де квітка п'ятипелюсткова трапляється». Господи, він живий, записка її через Гоутерманса, ймовірно, його знайшла, то якесь рідкісне диво, що статись могло у вселюдському і всесвітньому токовиську, одне тут лиш певне – то він, бо про бузок чудернацький не може знати на волі ніхто.

То він, любий назавше і близький довіку, – і такий само... безсовісний. Як може питати, чи «ще не від-

ців той бузок, де квітка п'ятипелюсткова трапляється»? Як могла рука його, не здригнувшись, таке написати?..

Від того дня у таборі багатотисячному принаймні двоє людей було, в яких виростали крила; щоправда, ховати їх мусили не під медичним халатом і не під куфайкою зашмуляною та в липку смолу виквацьовану, а від завидливого чи недоброзичливого людського ока, такого, що вислужитися силиться: строку додаткового та мук тортурних можна нажити...

І вона ще стійкіше терпітиме все від сьогодні, долоні від сокири вчерствіють із часом і стануть немов підосви її кирзаків, особливого винаходу росіян, вершинного, на що тільки вони й здатні; руки витягуватимуться і жили витягуватимуться від трелювання колод та штабелювання; вона витерпить все. Зрештою, доля така судилася багатьом таким, як вона, науковцям, що не встигли сповна розкритися, чи й таким, в яких за плечима навіть вельми поважний ужинок. Випадком зустріла вона Григорія Підпригору з їхнього фізико-технічного інституту, він за анекдота ним розказаного собі термін тюремний нажив. А ще Григорій оповідав, що Дмитро Іваненко не на Нобелівську відзнаку номінований, а номінували його у зеки й він мотає свій строк. Житомир'янин Сергій Корольов, балакали серед наукової братії, до розстрілу був присуджений, невідомо живий він чи ні. Строк заробив Ландау, Агатангела Кримського, переказували, також згноїли, одні кажуть, що доконали його в лазареті Кустанайської тюрми, а інші – що викинули неживого на ходу з товарняка, як етапом везли. Волиняка Михайла Кравчука, математика істинно від Бога, замордували у розквіті сил. В Харкові влаштували «виставу» в опері, де п'ятнадцять душ невинних, інтелігентів істинних,

інтелектуалів європейського рівня фальшивий суд до розстрілу присудив, а ще майже дві сотні відправив у концтабори...

Зайди якісь зі східних країв, виколисани й виняннені в кривавому болоті монгольського рабства, як казав той чоловік, чиїм іменем тепер замість Творця божаться вони й хрестяться, непридатні ні до якої справи, окрім гранчака, хіба автомата за краденим кресленням чи танка здатні склепати, тепер знову косою іржавою цвіт науки й культури народу нашого викошують, щоб здивовано вкотре руками розвести – та його й не було, того народу українського, мовляв, то все вигадка польська або австрійська...

...Ні, вона стерпить усе, і вони ще зустрінуться на тому бульварі, де прощались до завтра, а завтра те стало чомусь довгими, сповненими мук і страждань, десятиліттями.

28

...Неспішним струмком тече розмова в затишному домі професора Массачусетського університету Віри Кістяківської. Сінді Келлі не поспішає ставити господині нові запитання і не зважає, коли інколи мова назад вертається, деś намічає інше русло: струмок також може собі час від часу міняти русло своє.

Кістяківська: Я повинна згадати ще Ерму Шулю, батькову подругу. Вона дуже часто була компаньйоном під час верхової їзди в Лос-Аламосі. Хороший вершник, і те, що можна назвати дуже хорошим спортсменом, – готова терпіти складні умови. Ми охоче їздили разом у подорожі, ми ночували і спали в не дуже пристосованих умовах, і вона була готова до цього.

У всякому разі я повернулася сюди і наступного року, але обставини вже змінилися. Насамперш батько знайшов мені роботу. Щоб я, працюючи, могла фінансувати деякі з моїх потреб в одязі, – це було свого роду приманкою. Я мала право витратити всі зароблені гроші на купівлю одягу. Тому що тепер я була в місці, де одяг мав значення. Маю на увазі, що дехто з тих, що навчалися в моєму коледжі, вважалися «кашеміровими двійниками», які перебільшували значення одягу. Я ніколи не хотіла бути кашеміровим двійником. Навіть розуміючи, що належала до елітної групи дівчаток, для яких добре мати те, що не є необхідністю.

У всякому разі це була приманка. Та все вийшло навіть краще, ніж я очікувала, тому що я працювала з Етель Фурман, дружиною фізика – керівника аптеки при лікарні, яка була дуже хорошим наставником. Я вже займалася хімією. Я закінчила всі курси хімії

та фізики в школі, тому в коледжі загальної хімії не вивчала. Почала з якісного й кількісного аналізу, це саме те, що мені під силу в аптеці. Я знала як це робити, бо вона мене навчила.

Справді, то відмінна наставниця. А робота дуже повільна й зовсім не захоплююча. Але дуже приємно було клопотатися завдяки її теплоті та інтелігентності. Одного разу вона взяла на тиждень відпустку, сказавши, що я самостійно зможу працювати. Я пішла додому з гордістю і розповіла про це батькові, а він потелефонував їй і сказав, що єдине, що не зможу робити, це готувати опіати та інші подібні препарати. Таким чином, вона змушена була знайти іншого лікаря для цих робіт, а все інше я робила самостійно.

Я їздила верхи і в друге літо також. Мала нового гарного коня – не зі стайні, звідки були Криза й Ермин кінь Шах, а з господарства в кінці Лос-Аламоського гірського плато. Його ім'я було Пен, він чудово розумів мене, хоча я не мала достатньо часу для нього, тому що працювала, однак все було в порядку.

Інша річ – мій батько, він був дуже зайнятий влітку 45-го, намагаючись завершити розроблення бомби, тому ми набагато менше часу проводили разом. Одного дня він сказав мені, що поїде на кілька днів і дав гроші, щоб я могла купити їжу, розповів, що маю робити, і зник. Це було все, що я знала про це, поки він не повернувся наступного дня. Була велика тривога в Лос-Аламосі, але приглушена, і він все ще мені нічого не казав.

Я думаю, що батько все сказав своїй дружині. Він не говорив мені про дослід випробування бомби Триніті. Ерма також цього не зробила. Вона знала про це. Вона працювала менеджером відділу кадрів.

А потім пам'ятається Хіросіма. Я дізналася, що відбувалося далі. У той час справа, до якої батько причетний, наклала на мене дуже сильне враження. Йшла війна, і те, що він був там, жахливо. Але ви знаєте, це була емоційна реакція.

Я маю сказати, що ніколи не їздила в Японію, хоча були можливості це зробити в ході моєї роботи. І донині з певних причин я все ще відчуваю велику провинув як за вибух, так і за заперечення того, що випромінювання вбиває японське населення. Протягом кількох років говорили: «О, ніхто не помирає від радіації».

У всякому разі Японія зазнала поразки. Ніхто не святкував перемоги після Хіросіми. Люди, які знали про зброю, просто не могли святкувати. Після того трагічного дня настало величезне полегшення. Війна закінчилась, і ніхто з американських солдатів не буде надалі вбитий.

Нарешті мій батько був вільний. Він більше не мав того величезного тиску, щоб швидше завершити розроблення перших двох ядерних бомб. Власне, він не робив усю бомбу, він зробив її вибухову частину, але якщо б він не зробив те, що працює правильно, то бомба б також не «працювала».

Ми довго їздили з батьком верхи на конях, ми могли дозволити собі таку розкіш. В кінці літа проводили час разом. Потім я повернулася в коледж.

Келлі: Як довго ваш батько залишався в Лос-Аламосі?

Кістяківська: Він дав згоду лишитися, бо Гровс просив усіх працювати далі, щоб підготувати запас зброї. Джордж, я інколи так батька звала, продовжував роботу, але кожен вирішував, що він збирався вчинити зі своїм життям. Джорджу було зрозуміло, що мав зробити. Він збирався повернутися в Гарвард.

У жовтні завершилася військова місія в Лос-Аламосі, я не знаю, яка була дата. Я думаю, що це

десь 10 жовтня, а можливо, й ні. У той час Оппенгеймер пішов у відставку, і Бредбері став директором. Джордж уже, я думаю, теж пішов у відставку і передав свій напрямок іншим.

У вересні Джордж і Ерма одружилися. Вона переїхала в його маленький будиночок, а тоді вони подалися проводити медовий місяць в гори навколо Санта-Фе. Прикро, але під час подорожі Ерма впала з коня, потім це падіння довго про себе нагадувало. У них там сталося повно пригод і халеп. Мій батько писав мені довгі листи, так що я маю яскраві описи всіх цих подій, ось чому все це знаю.

А далі люди залишали Лос-Аламос. Один з керівників поїхав у листопаді, два – в грудні, три – в першій половині січня, і Джордж був останній, хто поїхав. 16 січня він написав мені свій останній лист з Лос-Аламоса, і наступного дня вони виїхали.

Лист, який він написав, мав хороші новини, а саме, що він нарешті знайшов місце, щоб переїхати. Проте жоден корпус в Бостоні не був вільний через наплив учених, які поверталися після завершення воєнних проєктів. Будинок, який знайшли для нього, був у Гарварді, штат Массачусетс, у двох годинах їзди від будь-якого автошляху, отже, ніщо не є ідеальним. Таким складався зворотний шлях у Гарвард.

Келлі: А щодо вашої історії. Чи були ви під впливом батька та вашого досвіду в Лос-Аламосі, чи продовжували свою кар'єру саме як хімік?

Кістяківська: Ну, впливав головним чином мій батько. А для мене Лос-Аламос був часом волелюбного, повного свободи першого літа і обмежувачем свободи літа наступного. Хоча, як вже сказала, я насолоджувалася роботою з Етель Фурман. Ніколи вона не втомлювала.

Мій характер значною мірою визначався в дискусіях, які ми з батьком проводили задовго до днів

Лос-Аламоса. Ми, як і раніше, жили в Кембриджі, мені було десять-одинадцять-дванадцять років, коли він сказав дуже серйозно, що я повинна знайти собі заняття, яке б підтримувало мене і мені не довелося покладатися на одруження й пошуки людини, яка б мене утримувала.

У той час жінки здебільшого сиділи вдома, а працювали чоловіки, і вони потребували робочих місць. Батько не казав так, як тоді вважалося прийнятним. Звично було, що чоловіки працювали, вони поверталися додому, де їх чекали жінки, щоб нагодувати та любити. Я можу перебільшувати, багато жінок працювали на поганих робочих місцях, і вони були б дуже щасливі повернутися додому і займатися дітьми та домашніми справами, як інші жінки.

Я була під впливом батькових слів і завжди думала про кар'єру. Коли закінчила середню школу, планувала стати доктором медицини. Бо бачила, що лікарі зробили в напрямі соціальних взаємодій. Можливо, й тому, що моя мама хотіла стати лікарем, хоча вона ніколи не переконувала мене обирати саме цю професію.

А ще Джордж оповідав про свою родину, хто який фах облюбував: може, мені щось із того до вподоби стане. Батько його, а мій дід, був професором Київського та Московського університетів, став одним із засновників Академії наук в Україні. Батьків брат Олександр, доктор біології, теж в Київському університеті. Ще інший брат Володимир десь у Москві професорує, інститут електрохімічний очолює...

А мені подобалися професії більш математичного та дослідницького спрямування.

29

Вони зібрались по вибухові з дивним якимсь почуттям: з плеч у них спав неймовірний тягар, щойно здобута нечувана технічна перемога, але не було торжества, не було глибинної радості, не настало того просвітлення душі, яке б мало прийти. І Георгій Богданович, вдивляючись у втомлене лице Оппенгеймера, вірив, що в слові його й крих-та нещирості зараз не втрапила.

Отримуючи грамоту «За заслуги», якою нагородили Лос-Аламівську лабораторію, Опі говорив неголосно, якимось дивно, з прихрипом, мов не пекельною роботою клопотався дні попередні, а добряче гульнув:

– Із вдячністю приймаю цю нагороду Лос-Аламівській лабораторії, – Опі навіть губи облизував так, мов з перепою справжнісінького, – приймаю від імені чоловіків і жінок, чия тут праця й натхнення. Ми сподіваємося, що в прийдешні роки зможемо пишатися цією грамотою та всім тим, що її символізує.

Але сьогодні наша гордість не може не бути затьмарена глибокою тривогою. Якщо атомним бомбам судиться долею поповнити арсенал винищення всього живого і неживого, то неминуче настане час, коли людство прокляне слова «Лос-Аламос» і «Хіросіма»...

Люди нашої планети мають об'єднатись, інакше загинуть. Жах і руйнування, посіяні останньою війною, підказують нам таку думку. Вибухи атомних бомб довели це нам з усією жорстокістю. Інші люди у схожі часи вже говорили схожі слова, але вони не добились успіху. Той, хто не згодиться мовчки сьогодні

з загрозою, безсумнівно дасть правильну оцінку історичним подіям. Наслідки нашої праці не лишають людству іншого вибору як створювати об'єднаний світ, заснований на законності й гуманності...

Опі втомлено витер лоба хустинкою, даючи цим знак, що спіч свій нарешті завершив.

Обличчя кожної людини, думалося Кістяківському, чомусь нагадує своєрідну книгу і треба лиш вміти по ній читати, розгадати шрифт і звикнути до каліграфії: різне від слів Оппенгеймера виписано на лицях присутніх у залі. Було порозуміння, інколи навіть кивок голови злегка, але й нескладно вчитати в декого цілковите несприйняття або різку незгоду.

Читати по лицях Кістяківському було тим легше, що настрої багатьох йому відомі. Теллер на всю потугу своєї неспокійної натури вже агітував учених та вищих військовиків за водневу бомбу. Про Леслі Гровса подейкували, що десь у вузькому колі він бабахнув відверто:

– Бомба не лише для Японії. Совітів стримувати доведеться.

Було зараз у душах вченого люду, що з Кістяківським поряд сидів у залі, щось таке, з чим можна згодитися чи не згодитись, але зрозуміти потрібно. Час роботи в Лос-Аламосі для них був істинно щасливим, бо не тикав ніхто некваліфікованого носа в їхню працю, жили, як згадуватимуть, «сім'єю щасливою», бо попереду бачили лиш науковий інтерес. Тому такий особливий зміст вкладали в слова, якими проводжали небавом Оппенгеймера звідси:

– Ми отримали значно більше задоволення від нашої роботи, аніж наша совість нам дозволяла...

Але немало з присутніх у залі вчених вагалось, гадало, як дівча-підліток на квітці ромашці «любить – не любить»: брати участь у подальшому розроблен-

ні зброї нечуваної, водневої бомби при тім числі, чи уникнути участі...

З Бете якось розмовляв Георгій Богданович: так, казав цей непересічний учений, ця бомба знищити здатна вже цілі народи.

Як завершив свій трудний спіч Оппенгеймер, Георгій Богданович підійшов і мовчки міцно потис йому руку.

Небагатьом стало відомо, але до Кістяківського дійшло, щоправда, через деякий тільки час, як висловлену при врученні грамоти думку Опі ще різкіше сказав просто в очі президентові Трумену:

– Мені здається, що на наших руках кров...

Президента цим не розжалобити:

– Нічого, з часом відмиється.

Але своїм помічникам потім з притиском наказав:

– Щоб я цього слинявого придурка більше не бачив.

Збігав час, Лос-Аламівські події з висоти його можна по-різному оцінювати, але нерідко Георгію Богдановичу надходила думка: може, краще тоді мав вчинити так, як Ротблат?

Британець, чий корені з Польщі, Джозеф Ротблат, був єдиний, хто, коли стала відома нездатність нацистів створити бомбу, відмовився від участі в Лос-Аламівському проекті.

Тож хто ти, Георгію, – вчений та інженер, співучасник цивілізаційного поступу людства, чи має рацію Опі, й ти теж співучасник убивств?!

30

Завірюха, що кілька тижнів мела над Новою Землею, вже безлюдною, бо півтисячі тутешніх мешканців завчас назавше вивезли, видавалося, нарешті притлумилась. Але вона ще не відгомонила цілком, не відреклася від танців химерних під музику полярних вітрів, здебільшого схожу на болісний передсмертний стогін чи, інколи, на завивання млосьне голодної вовчої зграї у безпросвітну ніч.

Водневу бомбу тут конче хотіли зірвати у подарунок черговому компартійному з'їзду. Наготові стояв із завантаженою велетенською бомбою надпотужний літак, який заздалегідь прилетів з Узинського військового аеродрому на Київщині. То була диковинна, істинно диявольської сили бомба, як намічали сперш, у сто мегатонн. Досі випробовували в три чи п'ять мегатонн, а щонайбільше було в дванадцять. Щоправда, інстинкт самозбереження хай і вивихнутих мізків все-таки взяв верх, і ту страхітливу силу зменшили до п'ятдесяти восьми. Хрущов віджартовувався потім: зменшили, аби вікна в столиці не повилітали.

А між тим московський партійний хурал ішов до завершення. Зробити подарунок йому все не вдавалось, бо хурделиці чомусь не слухалися кремлівських забаганок. Тож із Москви на Нову Землю, покинувши навіть хурал, терміново летять главноком ракетних військ і відповідний міністр, наче їхні накази можуть хурделиці зупинити. І вони справді наказують, тільки не завірюхам, а підлеглим своїм, попри жахливі ризики для людей: починати.

Такого не знала досі планета.

Світло від вибуху пройшло густу пелену хмар так, мов їх зовсім не існувало, сплив над обрієм сліпучий

вогненний шар, він ріс на очах, і вже небо стає йому тіснуватим; ядерний гриб, сперш на всі попередні ядерні схожий, стрімко у височінь зметнувся і нема йому стриму – прилади показували за сімдесят кілометрів висоти. В радіусі півсотні кілометрів горіла земля, хоча ще кілька секунд тому вкрита була двохметровим снігом. Грім гоготів як у Судний день, ударна хвиля котилася білою пустелею і, двічі обігнувши земну кулю, наробила чималенько лиха, бо навіть за вісімсот кілометрів у селищі Діксон повилітали шибки. Ядучі хмари понесло до Північного полюсу, але вибух сколотив усе звичне у небі, й розвернулася частина тих хмар та попливла вглиб радянської держави, несучи невидиму смерть і заразу на не одне століття. Але ж кріпка радянська людина...

Те неймовірно сліпуче сонце, «кузькина мати», якою нахвалявся Микита Сергійович, те сатанинське сонце цього разу світило чомусь довше розрахункового часу. І в мізках оторопілих фізиків, як радянських, так і американських, що завдяки своїй розвідці одночасно стежили за вибухом, враз спалахнуло знову суворе застереження Нільса Бора. Великий фізик боявся, що при певній термоядерній потузі може стати реакція неспинною, вона почне захоплювати всю атмосферу й Світовий океан, аж доки Земля вкриється, як людина проказою, кам'янистою спеченою шкориною...

А ще розказували Кістяківському друзі, які трималися добрих стосунків з військовиками, що на ту багатостражденну Нову Землю не одне лихо разом з радіацією падало. Бо тут ще випробовували ракети на точність поцілювання. Стартували вони десь з уральських країв, за тисячі кілометрів від цієї безпробудно мерзлої землі, а падали боєголовки в якихось сотні кроків від наміченої цілі.

– Не можна сидіти склавши руки, – при зустрічі з Георгієм Богдановичем казав Едвард Теллер. – Ота «кузькина мати» сягала потуги у десять разів більшої, аніж всі боеприпаси, що вибухнули в Другу світову війну. А якби росіяни все ж зірвали стомегатонну бомбу, як задумували спершу, то від Нової Землі хіба оплавлений кратер лишився б...

Куди більше вистраждала семипалатинська, казахська земля, яку Москві, звісно, не шкода.

Стрімко степом мчала армада танків, знімаючи клуби куряви, перемішаної густо з радіаційною смертю, – щойно над цією територією зірвали атомну бомбу. Маршал Жуков за танками гнав піхоту, яка за наказом щомоці кричала «ура», заковтуючи в легені ту смертоносну куряву. Звісно, сімсот тисяч казахів, що мешкали в зоні випробування, не вивезли, – згодяться для дослідів потім.

Власне, цю землю, цей степ важкувато й землею назвати, бо, за Цельсієм, від ядерного мільйона градусів оплавалося все до стану чорного скла, тут атомні озера з'явилися, викупатися в яких було б рівнозначно самогубству, а поодаль від тих озер чимало обгорілого, що вже брала іржа, металу, шматків ракет і снарядів.

Ще як уперше ядуче сонце водневої бомби зішло над казахським степом, за кілька годин до того спробували евакуювати люд із кількох поселень. Але розвернувся вітер, що переріс у шторм, і хмари ядерних опадів наздогнали нещасних: двадцять тисяч жінок і чоловіків одержали смертельну дозу. Оповідали, що на казахських вокзалах через роки бачили калік з дивовижними вадами, а найбільше вразив хлопчак без зубів, з величезною пухлиною, що видавила око на середину лоба.

Сцилард в розмові з Георгієм Богдановичем диву давався:

– Совіти, Кремль мають перейматися цією бідой, то їхні випробування. В тому степу, за японськими розрахунками, в шістсот разів радіація звичну і через десятиліття перевищуватиме – десь така, як в перші дні Хіросіми. Так, тут витрати значні. Але ж німці он вину свою визнали за фашизм і попросили прощення у людства...

Швидка поява водневої та атомної бомб у росіян, на думку вчених, і Георгія Богдановича при тім числі, стала можливою завдяки шпигунству.

Він пам'ятав, як моторошно почувався, коли читав про останні дні шпигунської сім'ї Етель та Джуліуса Розенбергів. Засуджені до страти за передачу совітам ядерних секретів, вони співали в останні свої земні години в камері смертників: Джуліус виконував «Бойовий гімн Республіки», а Етель, що вчилася колись вокалу, – арію Чіо-Чіо-сан з другого акту опери «Мадам Баттерфляй». Зараз совіти мають незміримої сили водневу бомбу, випробували ракети для її доставки за тисячі миль, а одурманених Джуліусів та Етель вони в себе завше знайдуть. Тож тепер над світом, куди грізніша гітлерівської, здійснюється, як той ядерний гриб над Новою Землею, нова загроза. І не має права ніхто від цього сховатися, відмазатись.

Звісно, Георгій Богданович зі шкіри лізтиме, аби не полишати свій улюблений Гарвардський університет. Але й гріх, вважав він, витворити з Гарварда для себе коханого щось на зразок затишного хутора за плетеним тином, де б можна було утаїтися від всіх теперішніх пекучих вітрів. Він не крутить заперечно головою, коли його запрошують стати членом консультативного комітету Міністерства оборони США з проблем балістичних ракет, увійти до складу дослідного консультативного комітету з

хімічної енергії Національної ради аеронавтики й космосу, НАСА...

«Кузькина мать» і для Кістяківського спричинила поворот у житті. Сумнівів не було: росіяни – народ такий, що не вагатиметься довго комусь бубухнути водневою бомбою по маківці, – чи вона лиса, чи курчава.

Георгій Богданович диву давався: вся історія цього люду кров'ю просякнута, тут хіба його п'ята частина не вчаділа тим грабіжницьким завойовницьким чмудом. Кістяківський якось спробував роки їхніх воєн вибудувати подумки, бодай за останнє століття, то довго бурчав і нечистого згадував, бо на пам'ять далеко не все спливало... Російсько-турецька війна 1806–1812 років, така ж у двадцять восьмому та двадцять дев'ятому, і ще така в сімдесят сьомому–сімдесят восьмому того ж століття, російсько-перська війна двадцять шостого–двадцять восьмого, майже одночасно з турецькою, а ще польсько-радянська війна 1920-го, ще одна – 1939-го, російсько-українська 1918–1920-го, японська 1905-го, ще японська в 1939-му з травня по вересень, Перша і Друга світові війни, де росіяни були співпризвідцями, – не рахуючи українського Голодомору, крові на московських танках, що давили людей у п'ятдесят шостому в Будапешті та п'ятдесят третьому в Берліні... Недарма ще під час Кримської війни 1853–1856 років «Нью-Йорк геральд триб'юн» писала, що впоперек цивілізаційного поступу людства лежить велетенська рептилія з маленькими мізками й міцними щелепами – ім'я їй Росія.

Цей народ має ж колись на коліна стати і попросити прощення у світової цивілізації – якщо те прощення ще буде, якщо з гілки живої, що дивом від труйки імперської вціліти зуміє, буде здатна розвинути крона...

Звихнуті на ідеї світ невідь від кого рятувати, нові месії у дзеркалі себе не бачать: народ, що по вуха в лайні, весь світ пнеться туди затягнути.

Тож коли Білий дім запросив Кістяківського на посаду радника президента США з науки і техніки, – Георгій Богданович дав на те згоду.

31

Хрущов хитро мружив очі, тамуючи в них іскри сміху, коли дарував президентові Ейзенхауеру модель лунохода вагою далеко за центнер, який совіти недавно успішно посадили на Місяць.

– Отакий щасливий збіг подій, – казав репортерам з благодушною посмішкою Микита Сергійович.

Але високий радянський гість в наступні дні рідко чомусь був благодушним – то нападав на віце-президента Ніксона, чия остання промова Хрущова вельми роздратовала, то обурювався, чому не дозволили, таки справді остерігаючись за його ж безпеку, відвідати Діснейленд.

А за обідом двадцять шостого вересня Микита Сергійович взявся, попри етику, вельми ганити американську виставку, котра якраз відкрилась у Москві.

– Паскудне враження в москвичів, деякі навіть здають квитки або міняють їх на квитки чехословацької виставки.

Георгію щиро шкода було перекладача, який відчайдушно старався, аби згладити якомсь, хоч трішки причесати доволі грубувату, істинно пролетарську говірку Хрущова. З американського боку на ланчі були президент і віце-президент, держсекретар, Кістяківський та троє працівників держдепартаменту. З Хрущовим на ланчі були Громико й кілька осіб з радянського міністерства закордонних справ.

Ніксон мав нещастя не згодитися з думкою гостя щодо московської виставки, за що знов дісталось йому на горіхи: тож аби зіскочити з дратівливої теми, запитав Хрущова, з чим той на полювання ходить – з гвинтівкою чи з дробовиком на птицю або на великого звіра.

– Кепський з вас мисливець, – знову Хрущов дав щигля Ніксону.

І взявся пояснювати, що з гвинтівкою йдуть на звіра, а для птиці ліпше придасться дробовик.

До мови долучився Громико, але й на його долю дісталось.

– Кажуть, Андрію Андрійовичу, що ви багато з полювання приносите дичини. Але я не певен, чи не купляєте її часом у магазині.

– Ну, я брав якось дружину на полювання, – покликався на свідка Громико. – І вона на власні очі переконалася, що я таки вправний стрілець.

– Та я не вірю й вашій дружині, – стриженням догори далі вівся Микита Сергійович.

Георгію ж не їхні мисливські придибенції важливі були, його цікавило взагалі, що то за люди.

Кістяківського тривожили перегони в озброєнні, насамперш між обома великими державами. Він не раз розмовляв про це з Ейзенхауером, тому хотілось Георгію Богдановичу особисто впевнитися, хто сидить за обідом навпроти нього, хто так химерно поводить себе в гостях, що то за люди, в чийх руках нині ядерна зброя.

Георгій добре пам'ятав гіркі слова свого батька про непошанування російською інтелігенцією права і правничих засад. Скільки наїздів та гавкання з численних пресових підворітень судилося батькові пережити, коли він в очі російським шовіністам казав: «У нас при всех университетах созданы юридические факультеты; некоторые из них существуют более ста лет; есть у нас и полдесятка специальных юридических высших учебных заведений. Всё это составит на всю Россию около полутора ста юридических кафедр. Но ни один из представителей этих кафедр не дал не только книги, но даже правового

этюда, который имел бы широкое общественное значение и повлиял бы на правосознание нашей интеллигенции... Притупленность правосознания русской интеллигенции и отсутствие интереса к правовым идеям являются результатом застарелого зла – отсутствия какого бы то ни было правового порядка в повседневной жизни русского народа...»

Та й сам Георгій згодом в інтерв'ю Річарду Родосу для книги, за яку автор отримає Пулітцерівську премію, вискаже не менш гіркі думки. Він насамперед відмежується від росіян, доволі чітко відповість за запитання Річарда Родоса: «Чому угорці так стурбовані діями Радянського Союзу? Ви ж росіянин, чи не так?»

– Я українець, – відкаже Георгій. – Це щось схоже, якби шотландця спитали раптом – ви англієць?..

Проти тих, що зараз сидять за обідом через стіл, він воював на англійському танку. Але й проти тих росіян, що з червоними билися, в нього давно вже усталена думка і викаже він її в тій же книзі Річарда Родоса:

– Я отримав повну відразу до Білої армії ще задовго до того, як усе було скінчено...

Георгію Богдановичу не раз на пам'ять спадали оті батькові слова: «притумлена правосвідомість російської інтелігенції є наслідком правового безладу в житті російського народу». Водночас він доповнював батькову думку: і навпаки, інтелігенція російська в свою чергу має неспокутувану вину перед своїм народом. Вина священників, письменників, журналістів, філософів, чиновників державної служби, професорів і навіть містечкових учителів десь у далекому, снігами заметеному провінційному містечку... Недарма ж Бісмарк казав, що війни виграють не генерали, виграють їх провінційні вчителі й парафіяльні священики.

Оці хрущови, що зараз навпроти його сидять за столом і з меншовартістю гонорового неосвіченого дядька повчають віце-президента, міщани у штучно твореному комуністичному дворянстві, оця новітня бюрократична еліта, яку інтелігенцією назвати язик не повертається, – чого вона здатна навчити народ свій?

А попередня їхня інтелігенція? Чи не перший російський інтелектуал Карамзін за титул статського радника, медаль і шістдесят тисяч рублів воскурив густий науковий фіміам тим царям, яких утопити можна було у ними ж пролитій крові сусідніх народів. Військовий «інтелігент» генерал Єрмолов немов косою викошував на Кавказі цілі етноси, і це йому писав підлабузницького листа тодішній володар «дум і помислів» Олександр Пушкін: він так шанує Єрмолова, що готовий навіть стати секретарем, редактором і видавцем кривавого генерала. Про Суворова, який двадцять тисяч поляків, що волю виборювали, у передмісті Варшави поклав, Олександр Сергійович напише:

*Восстав из гроба своего,
Суворов видит плен Варшавы;
Вострепетала тень его
От блеска им начатой славы!*

То не слава на варшавській бруківці блищала, то кров загиблих, бо ще довго тіла полеглих забороняли ховати.

Вельми народний поет Ніколай Некрасов Муравйова-вішателя привітає словами: «Чтоб ты виновных не щадил». А Лев Толстой з дикої напіврабовласницької держави, де матір могли продати в одні руки, а дитину в інші, де не згасали пожежі повстань, витворював у «Війні і мирі» якусь прили-

зану, припомажену і напарфумлену, вигадану країну. Вже до чого, здавалося, добродушний Єсенін, отакий собі простакуватий сільський парубок, який замилюється кожною берізкою над дорогою, але ж вдумаймося, чого він, найдобродушніший, хоче і про що мріє:

*Кто видал, как в ночи кипит
Кипяченых черемух рать?
Мне бы в ночь в голубой степи
Где-нибудь с кистенем стоятъ.*

Скільки століть потрібно, аби зійшла з душі народу проказа «с кистенем стоять», народу-бандита, розбійника з великої дороги: про ту проказу тут рязанський хлопчак мовив з такою наївною відвертістю та щирістю... Винятково від інтелігенції залежатиме, що витвориться з цього напівпервісного люду: буде то народ Герцена й Буніна чи народ-виродок, проклятий у віках.

Георгій Богданович, перегортаючи гіркі вельми думки, чомусь був переконаний, що ця інтелігенція, набавивши народ свій імперськими бісами, не зможе повторити історію, описану у Євангелії. Коли біси стали Христа просити, щоб не виганяв їх з краю: «А було там на узгір'ї велике стадо свиней, що паслося собі. Тож удалися до нього з проханням: «Пошли нас у тих безрогих, щоб ми ввійшли в них». І дозволив він їм. І вийшовши, нечисті духи ввійшли у свиней, тож кинулося стадо – близько двох тисяч! – із кручі та й потопилося у морі...»

Ні, не так просто з душ росіян вигнати тих імперських бісів, і не побіжать вони з вереском й плюскокотом у морі топитися...

...Коли почали всі вставати з-за столу, Хрущов вперше за весь час посміхнувся і знущально докинув Ніксону:

– А все-таки з вас кепський мисливець.

32

Збігав травень, листя на дереві ще ярозелене, аж синювате, і не припало пилюгою сірою; в таку пору м'якшали й світлішали душі людські в передчутті близьких літніх відпусток... От тільки в Георгія Богдановича те благословенне світло не появлялося, швидше навпаки, на душі було мов похмурої сльозливої осені: президент запрошував на приватну розмову і очікувати її легкою та простою за обставин теперішніх не випадало.

– Вчені мене підвели, – висновок набурмосеного, мов грозова хмара у переджнив'я, Ейзенхауера був однозначним по тому, як він нагадав усі прикрощі останнього часу. Росіяни збили розвідувальний літак У-2, хоча президента авторитетно запевняли, що таке росіянам технічно не під силу.

Кістяківський бачив, як в Ейзенхауера закипав неабиякий гнів через невдачі, зокрема і через той літак, що геть попсував стосунки з радянським керівництвом та фактично звів нанівець зустріч керівників провідних держав у Парижі, на яку покладались такі надії...

– Дозвольте не погодитися, пане президенте, – Кістяківський розумів, що зараз суперечка цілком недоречна, хай чоловік схолоне чи нехай збіжить дециця часу, але й він стримуватися не міг. – Не винуваті тут вчені. Вина лягає на керівництво проекту.

Президент враз спалахнув, таких крутих висловів з його уст Георгію Богдановичу не доводилось досі чувати, а щоки його розшарілися, наче втрапив він на шпаркий мороз та ще і з колючим та в'їдливим вітром.

Десь в глибині душі Кістяківський міг розуміти і співчувати цьому чоловікові. Ось на щорічному обіді у Вашингтоні, де спікером цього разу був сенатор

Саймигтон, вкотре починали розказувати президентові та повчати, навіть ті, хто не сповна володів інформацією, як важливо і необхідно саме зараз мати чим більше зброї і чим ліпшої якості.

Ейзенхауер не стримався, взяв і собі мікрофона:

– Знаєте, ще я тільки вперше переступив поріг Білого дому, ще килими не скрізь розстелити устигли, як вже начальники штабів були тут як тут. Дайте їм більше того, більше іншого... Мимоволі мені тоді набігла думка: «Боже, як я влип із тим президентством!» Бо чекав, що найперш мовитиметься про відповідальність перед нацією, кожного перед своєю сім'єю, перед всіма людьми.

Дивна річ: Ейзенхауеру однаково тяжко було противитися мілітаризації як всередині країни, так і за рубежем. У Кістяківського в пам'яті поставала картина перемовин в Женеві, де Георгію Богдановичу також випало брати участь. З радянського боку приїхали Хрущов, Жуков, Булганін та інші тамтешні представники. Ейзенхауер виклав їм низку вартісних пропозицій, які відверто чи нишком саботувались, а врешті «відкрите небо» запропонував:

– Американці надають росіянам свої летовища і дозволяють польоти будь-куди за їхнім бажанням. Сподіваюся, що росіяни такі само умови нададуть нам. Вважайте мою пропозицію сенсацією...

При цих словах президента несподівано з виляском вдарив потужний грім, бо якраз тоді гроза лютувала, по громові раптом пропало світло. Але як знову електрика появилася, президент не стримався:

– Я, звісно, хотів зробити сенсацію, але не таку гучну.

Перекладачі гідно оцінили гру його слів: ідіома *take a hit* «зробити сенсацію» означає, якщо перекласти дослівно, – завдати удару.

На жаль, «ударити» по мілітаризації не вдалося й цього разу. На «відкрите небо» росіяни також не пристали.

Георгій Богданович прекрасно знав, що дорікання Ейзенхауєрові про розрив у ракетах між США і «совітами» є нісенітницею, аргументи тут надумані, і в тому так само переконаний президент. Це могли наочно довести фотографії розвідувального літака У-2. До його польотів президент ставився з крайньою обережністю, одержану інформацію вимагав тримати у глибокій таємниці. І коли в «Нью-Йорк Таймс» видрукували матеріал, що, мовляв, американцям відомо про совітську ракетну базу в азійській частині, у Тюратамі, то президент лютував мало не так, як сьогодні:

– Немає пошанування у наших людей до своєї держави. Автор цієї публікації Джозеф Олсоп безперечно належить до найнижчої форми життя тварин на землі.

А тут ще й президентські вибори насуваються, у багаття дискусій нових дровець підкидають... Доходить інколи до комічного: якимось звинуватили навіть, що Ейзенхауєр до оборонних питань виходить... з партизанських позицій.

– Якщо мова про оборону, – тут уже не до делікатностей президентові, – то я присвятив їй усе життя і знаю про неї більше, аніж будь-хто, хіба за окремими винятками...

Звісно, опоненти і цифри знаходять, справжні й підтасовані, і далеко не завжди можна відмовчатися при черговому наїзді чи не звернути на нього уваги.

– Та скільки ж тих озброєнь потрібно критикам, аби упевнитися в надійному порозі стримування? Чи нам «Атласи» додаткові солити і маринувати та мариновані на складах зберігати?

...Враз Георгію Богдановичу при тій мові про У-2 спала думка, що президент бере всю вину на себе, й він, Кістяківський, теж винуватить його у цьому.

– Я маю на оці управлінську бюрократію, а зовсім не вас... У мене є тверді на те підстави, – навпростець мусив іти Кістяківський, і сказане було правдою.

Президент поступово заспокоювався, розмова пішла про зусилля, що робляться, аби якось розморозити оту набридлу усім холодну війну, вже мало змогу початися бодай якесь потепління, а тут цей інцидент з У-2 геть кашу усю псує...

Заспокоювався помалу й Георгій Богданович: він би ніколи собі не простив, якби став винуватцем чергового інфаркту в Ейзенхауера. Бо цьому чоловікові, недавньому Головнокомандувачу сил антигітлерівської коаліції, доля судила немало випробувань уже по Першій і Другій світових війнах, – крім іншого, пережити ще й сім інфарктів і чотирнадцять зупинок серця...

33

Він любив вересень: тихі сонячні дні навіювали якесь умиротворення, в його стрімкому президентському житті наставали в цю пору моменти, коли міг немов на мить приспинитися та спокійніше роззирнутися довкола, вдивитися зіркіше в якусь проблему, яка видавалася досі клубком ниток, химерно заплутаних грайливою кішкою; а ще такої пори менше нило і надопікало хворе подавно серце.

Того вересневого дня президент Ейзенхауер потребував зробити деякі уточнення в Кістяківського з приводу океанографічної експедиції, розвідувальних супутників та ще кількох набіглих питань. Серед них – прийнята Конгресом США ухвала про спорудження у Вашингтоні пам'ятника Тарасові Шевченку.

– Я переконаний, що то вартісна ухвала, – кинув оком президент на конгресову документацію. – Але яка муха вкусила «Вашингтон пост» та деяку іншу пресову братію з їхніми дивними критичними наїздами...

Георгій відповів не одразу, хоча ситуацію знав достеменно, до того ж недавно до нього приходили з приводу пам'ятника земляки з Наукового Товариства імені Шевченка та Українського конгресового комітету. А ще він би міг сказати, що до пошанування пам'яті Тараса Григоровича родина Кістяківських долучалася здавна. То дід його Олександр Федорович, секретар редакції першого українського журналу «Основа» у Петербурзі, безпосередньо причетний був до публікації творів Тараса Григоровича, яких у журналі видрукували понад сімдесят. То батько його, сенатор Богдан Кістяківський, в часи Павла Скоропадського брав

участь в роботі комісії зі спорудження пам'ятника Шевченкові в Києві...

Георгій прекрасно розумів, який галас, художній і малохудожній свист буде небавом знятий совітськими симпатиками, і не важить, чи стали вони тими симпатиками за світоглядом, чи від зманливого шелесту грошових купюр. А «Вашингтон пост» видрукує статтю «Шевченкова афера»: мовляв, клопочеться пам'ятником меншинна група, яка тут не має суспільної ваги. Та й взагалі, в Шевченкових творах доволі часто можна зустріти образу польських, російських чи єврейських почуттів, образу католиків чи люду інших конфесій, що вельми не подобається багатьом американцям, прибулим з різних країв.

Отож нехай ті руки сенаторів, що готували ухвалу Конгресу США, нехай ті самі руки й заберуть писані ними клопотання і пропозиції.

Також не варто Конгресові сваритися з більшовиками, тим паче, що всім відомо: не без підказки Кремля ім'я Шевченка носять театри й бібліотеки, вулиці чи колгоспи...

Дивним чином за тими ж самісінькими нотами почали виводити сольні свої виспіви та переспіви російські еміграційні видання «Новое русское слово» і «Россия».

«Вашингтон пост», про причину старань якої вже відверто говорили у голос, між тим вела: «Головна проблема полягає у тому, що Шевченко не є універсальним поетом, а також не може бути визнаний національним поетом з погляду Сполучених Штатів. Неможливо собі уявити, аби Шевченкові возвели пам'ятник у Тель-Авіві чи у Варшаві». Газета не могла, звісно, відати, що не так вже й багато води спливе, як у десятках країн, при тім числі у Варшаві на перетині вулиць Спацерова, Говорка і

Хотинська постане пам'ятник Шевченкові, на якому будуть написані слова Тараса Григоровича, де зовсім інший зміст, аніж в лукавих публікаціях згаданої газети:

*Подай же руку козакові,
І серце чистее подай!
І знову іменем Христовим
Ми оновим наш тихий рай...*

...Григорій з прикрістю дивився, як президент, недавно погасивши недопалок викуреної сигарети, знову пускає акуратні, немов мальовані, кільця диму й ті пливуть маленькими копіями осінніх хмар у повітрі. Ще недавно Айк, як приязно називало президента близьке оточення, умудрявся викурювати у день до чотирьох пачок сигарет; врешті вговорили його скоротити тютюнове меню бодай до одної пачки – і всі тепер щиро переймались, аби він дотримав обумовленого. А щодо пам'ятника Шевченкові, то Кістяківському якось незручно було хвалитися родоводом, він зараз може лише сказати:

– Шевченко – більше ніж український поет.

За дивним збігом схоже про Тараса Григоровича мовитиме один з наступних президентів США Ліндон Джонсон:

– Він був більше ніж українцем – він був державним мужем і громадянином світу. Він був більше ніж поетом – він був безстрашним борцем за права та волю людей...

Президент Гаррі Трумен стане почесним головою Комітету зі спорудження пам'ятника Шевченку, Джон Кеннеді щиро привітає американських українців з освяченням майдану під монумент Тараса Григоровича.

...Не питався більше нічого у Кістяківського президент Дуайт Ейзенхауер, лиш мовчки черкнув свій підпис під конгресовою ухвалою, що в ту ж мить стала Законом З'єднаних Штатів Америки, Законом за номером 86-749.

34

Як віддавала Олені той клаптик паперу втішена медсестра, ту вісточку від Георгія зіжмакану і жовтілу, то ще усмішка засвітилася на обличчі її несміла:

– Як вважаєте, то відповідь напишіть... Через мого відправити спробуємо.

Спершу та думка для Олени була, мов кілька ковтків вина пахучого, від якого злегка п'янить і голову шумеляє, але як стала обдумувати що написати, то розгубилася чомусь.

Не певна, що цікавою вельми буде оповідь про життя її кожноденне. Вчора литовка Даля, душа славна, морквиною поділилася, хтозна де роздобула ту нечувану розкіш і хто їй передав, але от тільки відкусити ніяк не могла, зуби достоту хитаються, тож шматочками мала від морквины відламувати і м'яти у роті обачно яснами.

Забирає у всіх тут силу й міць дистрофія, виціджує по краплині життя. Оповіла медсестра по секрету, що два слова цих – *дистрофія* й *цинга* у зоні кріпкій, велено діагноз ставити якоїсь хвороби жіночої чи вигадати інше.

– Мало того, – оповідала стиха, – надійшов наказ по таборах не лікувати ніяк дистрофію, хворі можуть собі помирати природною смертю, не забираючи на себе такі потрібні державі кошти...

Тут тебе можуть продати, як колись у Кафі чи деінде на невольничім ринку, зовсім не цікавлячись твоїми хотілками. А це вже Оля оповідала, товаришка по щастю табірному, що перед тим у трьох таких побувала:

– Мене на магаданському курорті продали шоферові, кримінальнику зятятому. Він клинці сперш

підбивав, цукерку даруючи або пачку печива. Коли ж послала його качиним ходом, погрожував люто... Якось вели нас із роботи в табір, попереду, збоку й позаду конвоїри. Але раптом за чиїмось сигналом вони розступилися. Поряд якраз стояли машини, і шоферюги, такі само кримінальники, як і мій залицяльник, кинулися на нас і стали вихоплювати жінок та в машини кидати. Могли врятуватися від наруги хіба ті, хто бабусями здогадались прикинутися та хустки по-старечому насувати на очі. Мало кому вдавалося вирватись і втекти...

А може, оповісти, як чоловіки зустрічалися з жінками, коли табори були спільними і бараки їхні тільки дротом колючим розгороджували? Аби пробратися до чоловіків, вигадливе жіноцтво в чоловічий одяг перевдягалось, а чоловіки вміли так причепуритися, що й від жінки не відрізниш одразу. Нічні наглядачі, звісно, шмон робили, присвічуючи, хто ж то на нарах лежить, та додивитися спробуй он там, на верхньому поверсі нар, де четверо можуть лежати покотом. Якось залицяльник один винахідливий ватою бюстгальтер набив, начепив те собі на груди худі, сухоребрі однаково що в жіноцтва, що в протилежної статі; коли прийшли нишпорити наглядачі, він перебрався на місце сусіднє і з головою накрився – хропе якась втомлена жінка. А як лиха матір винесла наглядачів, ото було для коханців утіхи, а для барака всього потіхи...

А ще Маргарита з їхнього табору оповідала, що сперш була вона із жінками, судженими за кримінал:

– Табір як табір: сварились і мирилися. Сиділи тут по десятку і більше літ, призабувши усе, разом із сім'єю та чоловічою ласкою. Гірше ставало у таборі восени, коли жінок кидали на розвантаження підвод, які привозили такі ж в'язні-чоловіки... Раніше поді-

бного не випадало бачити, коли жінки накидалися диким стадом на чоловіків, «любов» починалася в усіх на очах, на возі чи й на землі, бійки за чоловіків починались і ножі в хід у жінок ішли...

Тут, Георгію, – подумки з ним розмовляла Олена, як наодинці лишалася, – тут не такі, як я, потрібні, доктори фізико-метаматичних наук, краще на все те глянув би своїми очима якийсь новітній Шекспір. І то в нього, певне, очі з орбіт випадали б від баченого, бо до Росії не знала цивілізація такого, не знала, відколи людина первісна кресало вигадала та наге тіло шкурою звіра вкривати стала.

Олена таки розгубилася – того, що думала, вона ж не могла писати, аби не підставити ні в чому не винних добрих людей. Поклала на папір лиш кілька коротких речень, які завершувалися напівспоминим: «Ми бачили київську осінь, а може, побачимо ще каштановий первоцвіт...»

35

Від президента не втаїлось, як Кістяківський скривився, не встигнувши приховати розчарування, коли почув відмову виділити в повному обсязі кошти на космічний проект.

– Не кривіться, – навпростець ішов Ейзенхауер. – Я вам не іспанська королева Ізабелла, яка заклала свої сімейні коштовності, аби лиш відправити Колумба в ту ризиковану подорож.

Що ж, розкладав потім подумки по полицках Георгій Богданович денні події, – політика справді, як каже банальна уже примовка, є мистецтвом можливого. Те, що посильне, президент таки робить. За фразами про космос: «я не той чоловік, що захоплюється ефектними видовищами» або «існує насамперед здоровий глузд», за тими фразами часто криється насправді розуміння цих непростих програм. То ж таки він заснував цивільне космічне агентство НАСА, в якого, не сумнівався Георгій Богданович, велике майбутнє, і кошти на це знаходив. Вже 2 квітня п'ятдесят дев'ятого року НАСА набрала першу групу астронавтів і через тиждень їх представила пресі. І це в той час, коли економіка кректала та ледве віддихувалась, як недужий старий чоловік, що ледь підіймається на другий поверх: влітку п'ятдесят сьомого та навесні наступного року виробництво в державі скоротилося на чотирнадцять відсотків, а прибутки корпорацій впали на четвертину. До всього ще й починаються проблеми з негритянським населенням, страйки паралізують транспортні магістралі.

Чого гріха таїти, Георгій Богданович притерся якось, спрацювався із президентом як його радник з науки і техніки. Плече Ейзенхауера він відчував не-

змінно, а надто в складних чи заплутаних ситуаціях. В один час Георгію Богдановичу довелось дивуватися, що деякі генерали, з якими мав справи по службі, то під маркою особливої секретності, то ще з вигаданих придибенцій крутять носом і до нього не дослухаються. Враз чемними вони поставали, коли до них дійшло президентське:

– Генерали такі мають подати у відставку.

А ще створює президент при собі науково-консультативний комітет, який для зручності зазвичай писали скорочено PSAC. Георгій Богданович його очолює відразу по Джеймсові Кілліані, недавньому президентові Массачусетського технологічного інституту, який закладав підвалини установи. Але ж по підвалинах надалі зводять стіни, і так аж до кроков, та й на цьому спини нема, бо, як примовка давня казала, крокви й лати, то половина хати. Кістяківському таки щастило, що у свою команду вдавалося скликати добірні уми. Природно, що фізики переважали: І. Рабі з Колумбійського, Ганс А. Корнелл, Едвард Парселл з Гарварду і Джон Бардін з університету Іллінойсу, Джеймс Фіск з Bell Labs, Вольфганг Панофскі зі Стенфорда, Н. Робертсон і Роберт Бачер з Каліфорнійського технологічного інституту, Ллойд Беркнер з асоційованої компанії університетів Інс, Джеральд Р. Захаріас із Массачусетського технологічного інституту, Герберт Йорк з Ліверморської лабораторії. А хіміків представляли Вільям О. Бейкер з Bell Labs, Дональд Ф. Горнінг з Принстона, Гленн Сіборг Берклі – лауреат Нобелівської премії.

Це гроно доповнювали інженери-електрики Едвін Ленд, винахідник камери Polaroid, і Джером Візнер з Массачусетського технологічного інституту, фізіолог і біофізик Детльов В. Бронко з Рокфелле-

рівського інституту, колишній президент Національної академії наук...

В житті, як у лісі: й туди стежки пролягли, і сюди, ще й поплутаються інколи. У Георгія Богдановича з того плетива службових стежинок вимальовувалися дві, які стануть твердими, добре втоптанними дорогами: роззброєння і космос.

Перше впливало з несподіваного його спостереження. Бомб у державі більше, а безпеки менше – висновок, який напрошувався сам з перебігу гонки озброєнь. Слава Богу, що схоже міркував президент.

А той незвіданий космос, що так загадково поблимує темними ночами над притихлим урешті містом, мерехтить собі зорями, що відблискують у водах поважної ріки Потомак; ті нерозгадані й зманливі зорі, видавалося, зблискують з іронією над зовсім безсилою у їх пізнанні людиною, кепкуючи незлобиво собі, пливуть і на хвилях кришаться...

В Кістяківського тільки й було здебільшого тоді вільного часу, коли хлюпались зорі у Потомаку. Про космічні дослідження він зайвого президентові не наговорював і не підтискував, вишуковуючи хитрі аргументи; він дотримувався у житті двох самопальних жартівливих теорій, які вигадав сам і сам нерідко потішався над ними. Перша: в дискусії завше треба наостанок лишати якийсь особливо вагомий аргумент, як лишають у бою останній патрон. Бо вистрілений він стає порожньою гільзою, а збережений все ще залишається частинкою зброї. Другий його умовивід іменувався теорією ріки. Як біжить вода узвичаєним руслом – нащо її чіпати? От вже як пересихає чи, крий Боже, виходить із берегів, тоді лаштуй дамбу та займись схожими невідкладними клопотами.

Кістяківський був певен, що в тих бюджетних реаліях президент робить усе можливе, вище себе ж

не скочиш, плин космічних досліджень тече узвичаєним державним руслом – і нічим його зараз не підженеш. Між тим він разом з фахівцями НАСА укладав перспективний план на найближчі десятиліття. В тих намітках писалося, що в 1960 році будуть перші пуски ракет *Scout*, *Thor Delta*, *Atlas Agena B*, на орбіту виведуть супутника зв'язку і також метеорологічного, відбудеться перший суборбітальний політ астронавта. У наступному році «Атлас» здолає тяжіння Землі, спробують першу жорстку посадку на Місяць. А ще в наступному зонди помчать до Венери й Марса – і так аж до сімдесятих років розписували, коли станеться пілотована експедиція на Місяць.

Путі Господні несповідимі. В квітні шістдесятого року надійшло повідомлення про початок роботи над модифікацією космічного корабля «Меркурій», який матиме вже керовану посадку. На дослідження виділити належить в бюджеті двадцять три мільйони доларів. І раптом, як сніг на голову, пролунало з вуст Ейзенхауера:

– Не бачу в цій програмі нагальної потреби. На затвердження Конгресові можу направити лише один мільйон...

36

Вони йшли святочними колонами від пам'ятника Вашингтону до пам'ятника Шевченка, йшли під таким само червневим святочним сонцем, якими празниковими були їхні душі... Кістяківський мимоволі замилювався колонами юні, вдягнутої в пластівські та сумівські однострої; кожна колона або свій мала оркестр, або просто співала українських пісень; ті мелодії мимоволі вертали Георгія ген-ген аж в юні літа, що пахли чомусь бузком та свіжим вітром з Дніпра...

Зроду-віку ці вулиці – Стріт-22, Стріт-23 та «Р» не знали такого здвигу українського люду, як сьогодні, 27 червня 1964 року. Тут, на площі, в своєрідному трикутнику поміж цих вулиць зараз почнеться церемонія відкриття пам'ятника Тарасові Шевченку – і відкрити його належить честь людині, яка підписувала Закон про пам'ятник, людині, з якою Георгій пропрацював так плідно низку часу, – 34-му президентові Сполучених Штатів Америки Дуайту Ейзенхауеру.

А колони все йдуть і йдуть, ось марширують ветерани американської і Української повстанчої армії під своїми бойовими прапорами, крокують делегації з близьких і далеких Штатів, з Канади й Південної Америки, з Європи і навіть з Австралії – всі вікна обабіч вулиць в обличчях, а дітлахи навіть видерлися на дахи будинків.

На платформу біля пам'ятника піднімаються члени комітету з будівництва цього монумента, першоріархи українських церков, президент УНР в екзилі доктор Степан Витвицький, конгресмени Сполучених Штатів.

Ось почулися вигуки: «We like Ike!» – «Ми любимо Айка!»; нарешті вдарено в бубни і з'являється зворушений Айк, Дуайт Ейзенхауер.

І звучить над розлогою площею молитва Первоієрарха Української католицької церкви у З'єднаних Штатах Америки митрополита Амврозія Сенишина, яка завершується словами:

– Милосердний Боже, ми, зібрані на цьому місці, уповаємо, що Твоя доброта переможе сучасне лихо, як сказав Тарас Шевченко:

*...Ми віруєм Твоїй силі
І слову живому:
Встане правда, встане воля
І Тобі Одному
Поклоняться всі язики
На віки, во віки...*

До розлогого ряду мікрофонів підходить президент Українського конгресового комітету професор Лев Добрянський:

– Пані і панове! Національні гімни!

І тоді зазвучали гімни, один за одним – З'єднаних Штатів Америки і «Ще не вмерла Україна». Георгій вслухався в слова Павла Чубинського, які не стали йому чужими, але й не були такими щемкими, як багатьом на сьогоднішньому торжестві, слова, що викрешували не в одного мимовільну сльозу. Але ті чотиривірші нагадали йому його рідну бабусю, Олександру Іванівну, що прийшла у родину Кістяківських з дому баронів Міхелів.

Георгій не міг знати Чубинського, що у засвіти відійшов літ отак десятка за півтора, ще як Кістяківський на світ заявився. Але Олександра Іванівна дбайливо берегла навіть листи далекої молодості

своїї, і Георгій з інтересом інколи перечитував їх, – бабуся ніколи не боронила; серед кореспонденції знаходив листи двоюрідного брата Олександри Іванівни Павла Платоновича Чубинського.

Пам'яталося досі, як описував той своє невеселе буття в засланні, куди втрапив ні за цапову душу. Про перебування в Архангельську Чубинський писав: *«Гірко мені думати, що іще років кілька прийдеться коротати вік у неволі, да всі одицуються, усі забудуть, що десь над Білим морем гине брат, проклинаючи долю! Вибач, серце, що докоряю Вам. Докучила лиха доля, докучила нудьга. Из рідного краю привіту не маю, один на чужині сльози виливаю. При людях сміюся, буцїмто щасливий, не хочу, щоб знали, да щоб не вразили. Еге, щоб не вразили. Бо зараз як побачать смутним, почнуть казати: «Чого Вам сумувати, добрі люде Вас люблять, хліб-сіль маєте, хвала Богу; працюєте на користь краєві, – чого ж Вам ще треба?» Такі-то утіхи, бодай їх. Люде забувають, що цього мало. Хліб маю, бо до поту, зрана до вечора працюю на єго. Працюю на користь цього краю? Да хотів би працювати у рідному краї. Любити ж скрізь будуть, бо не даром кажуть: добре роби, любитимуть люде. Мені хотілось би бути там, де моє миле товариство, де всі близькі серцю, – де рідне поле, де співа соловей, де стоять в гаях дуби віковічні, де широко, де весело, де степ, де криниця з вербою зеленою, похилою над криницею. Де усю ніч темненьку співають дівчата. А тут – лишенько. Вісім місяців зима; да й літо казна-яке. Скрізь болота та комарів без ліку. Пісні не почуєш, а хоч почуєш, дак таку, що лучче б не слухав. Тепер між засланими єсть такі, що добре співають – так і душу одведеш. Невеселе життя. Здається, що як ще довше поживу тут, то збожеволію – така нудьга. Гірш те, що не знаєш,*

коли повернуть додому. Оттаке-то. Та нехай йому грець. Живим не треба знати про мертвеців, а я мов той мертвець. Усі мої думки, усі бажання – повинен ховати далеко у серці. Нікому їх не треба, нікому вони не корисні... Але киньмо об землю лихом! Інколи так важко, що хотів би напиться, та й то ні з ким...»

– Навіть таку діяльну людину як Павло Платонович, – оповідала бабуса, – і ту журба інколи шашелем сточить. Він же так багато робив для тамтих країв як слідчий, секретар статистичного комітету, редактор губернської газети, організатор наукових експедицій у Заполяр'я, навіть на Нову Землю...

Кістяківські не раз ставали у поміч Чубинським. Як завершилося заслання Павла Платоновича, то дозвіл мешкати йому дали в усіх губерніях Малоросії, окрім Києва. Отож дідові разом з друзями довелося чимало поклопотатись, аби зняти цю заборону. Однак вже паралізованому, до ліжка прикутому Павлу Платоновичу не краще б велося у великому місті, тож вирішили провести ремонт та лад навести в родової маєткові.

Звісно, всі клопоти впали на плечі дружини. Швидко вияснилося, проте, що на ремонт будинку забракне коштів. Кістяківський про ситуацію розказує другові-громадівцю Василю Симиренку і той дає Кістяківському для Чубинського три тисячі карбованців, а ще дві з половиною тисячі виділяє тесть...

«Дивно цей світ влаштований, – думав Георгій, вслухаючись у текст свого родича. – Чоловіка на сім літ запакували в мерзлоту й сніги тільки за те, що носив своєму швагерку в журнал «Основа» чисто наукові статті, та ще написав прокламацію рідною мовою і пісню, про яку й гадки не мав, що стати су-дилося їй гімном. Ту пісню, якби сила, то теж би в мерзлоту запакували охоче, а вона взяла та й океани вже пододала...»

37

Він мимоволі закашлявся, як зазирнув у ту київську комунальну кухню: забивав подих ядучий дим від пригорілої мойви, яку не догледів хтось із жильців, а ще в око впали обдерті стіни, від яких чималими шматками відвалювалася штукатурка; в колективному санвузлі колись кераміка була біла, нині ж стала вона відразливо рудою, яку не відмиють жодні у світі порошки чи рідини...

Високий московський чин, який раптом став перейматися занедбаною і зачуханою київською комуналкою, відкашлявшись та віддихавшись, кинув докірливий погляд на тутешнє начальство, яке його супроводжувало:

– Ви уявляєте собі наслідки, коли ті візитери побачать, як живе радянський професор?!

Начальство винувато цнотливою дівчиною опустило очі, прудко виструнчившись у душі:

– Виправимо в найкоротші строки...

У кремлівських кабінетах, чим менше часу лишалося до очікуваного візиту в радянську країну президента Ейзенхауера, про який ще й преса не повідомляла, тим прудкіше сновигав з кабінету в кабінет чиновний люд та товстішали папки з паперами. Потрібно було передбачити все: від маршрутів пересування до можливих зустрічей і в Москві, і в Києві, куди також планували повезти делегацію. Та от притичина – в делегацію входить радник президента Джордж Кістяківський, а в Києві в нього живе рідний брат, доволі відомий професор університету імені Т. Шевченка, живе багато літ у цій просмерділій комуналці: скандал, якщо надумає хто відвідати Олександра Богдановича Кістяківського; хто-хто, а рідний брат не мине напевне такої нагоди.

Небавом зі знаним орнітологом Олександром Богдановичем стали відбуватись незбагненні дива: до нього просто на кафедру прибуває високий, тепер вже київський, чин.

– Ми вам того – квартиру даємо...

Тьохнуло спершу втішено професорське серце, а тоді взялося витьохкувати подивовано:

– Так черга моя ще не підійшла...

– А ми вам за особливі заслуги перед орні..., орніто, – спіткнувся гість на незвичному слові.

– Орнітологією! – мало не вигукнувши, професор поміг зі словом на radoщах справитись.

Ще густий дух фарби не вивітрився з виділеної в найпрестижнішому районі квартири, як прибуло авто вантажити і перевозити пожитки.

Олександр Богданович вже не опирався: мало як трапитись може в житті, ще передумують – і тоді знов не один рік дихай пригорілою мойвою...

А Георгій Богданович справді повинен бути в тій делегації, і як радник президента мав чимало клопотів перед візитом – їхати могли тільки після найретельнішої підготовки, коли і свої інтереси збережено, й совітські враховані. Якийсь необачний крок міг легко зірвати поїздку. Та не все відбувалось, як гадалося, на президента чинився неабиякий тиск, а надто з військово-повітряних сил: і скоком, і боком наїжджали, аби виділити кошти на бомбардувальник Б-70, продовжити польоти розвідувального літака У-2 та чимало іншого. Від того ще дужчі могли бути вітри та протяги тодішньої холодної війни, які багатьом вистуджували душі, проте декого й гріли...

Георгій Богданович кладе на стіл президентові розлогий меморандум.

– Очевидним є факт, – наголошується в документі Кістяківського, – що залишається неясним і не дове-

деним: що може зробити Б-70 такого, чого не зроблять балістичні ракети, до того ж дешевше і швидше.

Здається, бачення Кістяківського переконало бувалого вояка, і президент закриває проект Б-70.

Еге, на слуханнях у Конгресі генерали з найкрупнішими зірками, при тім числі начальник штабу ВВС Уайт, завели вже відому до цього пісню: без такого бомбардувальника, мовляв, ну ніяк немає життя, і сонце не з того боку сходитиме... Це так розлютило президента, що той вичитав міністрові оборони Гейтсу.

– Якщо головнокомандувач уже прийняв рішення, – нагадав президент суворий військовий порядок, – кожен офіцер кожного роду військ має точно виконувати наказ. А ці хлопці з Пентагону думають, що на них лежить якась особлива відповідальність, якої не бачу. Я ненавиджу вимовляти це слово, але воно близьке до зради...

Ні, Георгій Богданович не забув свої слова на тій пам'ятній вечері після випробувального вибуху атомної бомби:

– Я певен, що перед кінцем світу, в останню мілісекунду існування Землі, остання людина побачить те саме, що сьогодні побачили ми...

Тож допоки живий, доки здужає, він має клопотатись, аби цього не сталося. І добре, що з президентом у нього схоже бачення, бо той кадровий вояк теж бажає спожити ядерну силу не на вояцькі цілі, а на мирні й пристойні...

Не так просто, бувало, відхилити проект, коли висуває його неабиякий авторитет, навіть якщо той проект чудернацький. На засіданні Кабінету встає раптом Теллер.

– Доцільно пробити тунель через територію Мексики і другий тунель – паралельно Панамсько-

му каналів. А також в Північній Алясці з допомогою ядерного вибуху утворити гавань для маневрів кораблів.

Іншого разу Теллер запропонував акумулювати тепло в підземних печерах – спочатку зірвати бомбу, а потім вже користуватися теплом...

...То вже згодом Олександр Богдановичу Кістяківському зрозумілим стане, чому київська влада так раптово полюбила професорів-орнітологів. Але зустріч братів не відбулася: над Свердловськом був збитий розвідувальний літак У-2, візит американської делегації зірвався. Тепер лишилося тільки гадати: чи відберуть квартиру?

38

Він прожив, як вважав, немале життя, але такого Кістяківському бачити ще не випадало. Під червневим шпарким прямовисним сонцем стотисячний люд на велетенській площі підхопив спів об'єднаних найкращих українських хорів Америки та приєднався до шевченківського «Заповіту» – і спів, чудувалося, двигтів та потрясав щедрим сонцем розпечену землю і небо неймовірної голубизни, щемка сумовита мелодія змушувала битися в такт тисячі сердець, і не в одного від хвилювання проступала раптова сльоза.

Те вселюдське хвилювання передавалось і Георгію, коли Дуайт Ейзенхауер потягнув за шнур і постала перед очима усіх велична постать молодого Шевченка та плита з «Прометеєм» поруч...

І лунали над велелюддям слова тридцять четвертого президента Сполучених Штатів:

– Тиранія і гніт сьогодні не різняться від тиранії і гніту за часів Тараса Шевченка. Сьогодні, як і тоді, тиранія означає зосередження всієї влади в руках елітарної групи, урядового бюро, однієї людини. Це значить, що кінцеві рішення, які стосуються кожного аспекту життя, залежать не від самого народу, а від тиранів. Шевченко зазнав того роду урядових узурпацій, рішень, та він уважав, що повинен терпіти сам за себе.

Але він звитяжець волі не тільки для себе самого. Коли говорив про українську незалежність від російського колоніального правління, він ставив під загрозу власну волю. Коли ж приєднався до Братства, ціллю якого було встановлення республіканської форми влади в країнах Східної Європи, його ув'язнили...

Власне, думалося Кістяківському, то загадка велика – людська душа. Ото вирвала доля тебе, Тарасе, з кріпацької кліті, то й тишся собі, благо дарувала природа неабиякий малярський талант, який прогонував би напевне до сивих літ. Аж ні...

Хоча за прикладом схожим тобі далеко не треба ходити, – набігала інша думка Георгію, – можна згадати бодай рідного батька, його дослідження про Драгоманова, Шевченка, українофілів та соціалізм, за що перепало-таки... Чого бракувало батькові? Безбідне життя в шанованій сім'ї професора університету Святого Володимира в Києві, та... виключення вже з гімназії за створення гуртка української мови і літератури – й пішло-поїхало...

Між тим колишуться прапори над велелюддям і лунають над площею-такі зрозумілі слова шановного усіма, немолодого вже Айка:

– Щоб змогти з успіхом принести світові мир з волею і справедливістю, ми мусимо збільшити наші спільні зусилля, щоб люди по всьому світі краще усвідомлювали, що тільки у волі можна знайти правильний шлях до людського поступу, щастя й самовиявлення. Шевченко жив цією правдою і її навчав. Відкриваючи цей пам'ятник Великому українському поетові ХІХ століття, ми заохочуємо сьогоднішніх поетів в Україні, у Східній Європі і в усьому світі включати в їхні поезії прагнення людства до волі, до самовияву, до національної незалежності та до волі для всіх людей. Якби Шевченко жив сьогодні, він був би у першому ряду цього великого змагання...

...І звучить над головами сотні тисяч людей молитва першоієрарха Української православної церкви у З'єднаних Штатах Америки, Високопреосвященного митрополита Іоана Теодоровича, який завершує урочистості:

– Во ім'я Отця, і Сина і Святого Духа!

Наш Великий Боже в Тайні Твого Тройцедіяння!

Ти — Отець всього що є.

Ти — Отець народів і племен землі. Ти даєш їм «день життя»: його світанок, полудень і вечір і відпускаєш їх із буття. Історія землі повна спогадами про племена й народи, що проходили по ній. Ти даєш їм законодавців, їхніх вождів і їхніх пророків. Святе Письмо повне оповідань про це.

Ти благословляєш тепер світанок «дня життя» нашому Українському народові. Ти пробуджуєш тепер його національну самосвідомість. Ти даєш йому тепер пізнавати його потреби, його цілі й путі до них.

На цім світанку «дня» нашого усвідомленого національного життя Ти послав нам пророка того життя, незабутнього сина нашої землі Тараса Григоровича Шевченка...

39

Телефонний дзвінок із Вашингтона у Гарвардський університет Кістяківському був лаконічний: просимо прибути на ось таку годину. Навіть тепер, після відставки, подібні дзвінки не були рідкістю.

Закінчилася президентська каденція Ейзенхауера, і вся команда Айка, як водиться, написала прохання про відставку. Георгій Богданович зберігає листа.

«Дорогий Георгію,

Я затверджую, оскільки зобов'язаний, Вашу заяву про відставку як мого радника з науки і техніки, подану 20 січня 1961 р. Роблю це з великим жалем, бо наша плідна співпраця мала для мене особливе значення. Ви трудилися не лише з великою професійною винятковістю, а й із духом конструктивної корисності та видатного державного присвячення.

За патріотичну службу для країни і Вашу незмінну допомогу мені я безмежно вдячний. Особливо ціную Вашу пропозицію бути корисним мені в майбутньому.

Оскільки Ви повертаєтеся до викладацької та наукової діяльності, до якої, я знаю, ви так глибоко прагнули, прийміть мої найкращі побажання плідної і продуктивної праці з користю як для себе, так і для нашої країни, як було в період, який щойно закінчився. Зі свого боку, я продовжуватиму наші починання за підтримки колег з наукового консультативного комітету і його груп, щоб працювати разом на благо нації.

*З теплими побажаннями як завжди,
Дуайт Д. Ейзенхауер»*

І коли одного разу Кістяківського знову кликали у Вашингтон, то в жартові Георгія Богдановича було далеко не все жартівливе:

– Пробачте, хлопці, але в понеділок я не зможу читати лекцію – їду спиняти третю світову війну...

Він бачив під крилом літака Париж і Женеvu, Лондон і Рим, весь обшир Сполучених Штатів, брав участь у зустрічах де Голля, Макміллана, Ейзенхауера і Хрущова, знався з багатьма іншими найвідомішими людьми, але ніде не почував себе так затишно, як в університетських стінах, в лабораторіях і студентських аудиторіях. На книжкових полицях стоятимуть його роботи з кінетики й термодинаміки органічних молекул, молекулярної спектроскопії, хвильової детонації – надто довгий той перелік робіт; тож не випадково Георгія Богдановича номінують на пост президента Академії наук Сполучених Штатів.

– Я дякую висоповажному товариству, – скаже тоді Кістяківський. – Але не можу дати згоду на балотування.

Він боявся, що немінуча організаторська робота його з головою поглине і не лишить ні хвилики часу – на півсили трудитись якось не звик. Георгій Богданович згодився балотуватися хіба віце-президентом, і його обиратимуть двічі.

А ще Кістяківського обирають іноземним членом Королівського товариства Великобританії, почесним доктором наук Гарвардського, Оксфордського, Принстонського, Пенсильванського, Колумбійського, Брандейс і Уільямс університетів, Технологічного інституту Карнегі. Він отримує Національну медаль і три іменні нагороди від Американського хімічного товариства і – вже чого ніяк не чекав через сутички з амбіційними генералами – від Військово-повітряних сил...

Було в Кістяківського кілька зіткнень доволі го-стрих з Генрі Кісінджером – через роки Генрі дасть «здачі» своєму професорові. При вступі у Гарвардський університет Кістяківський виставив Кісінджеру з хімії, як той сам скаже, «вражаючі оцінки», тобто дуже високі. Тож Генрі приходить до Кістяківського по пораду:

– А може, варто мені в цю галузь іти? Що порадите?

Щось таке неординарне розпізнав Георгій Богданович у цьому студентові, що удостоїться через роки Нобелівської премії миру, відчув, певне, схильність до діяльності іншої... Це про помічника президента Кісінджера за президенства Ніксона розказуватимуть анекдот:

– Що станеться, якщо помре Кісінджер?

– Тоді президентом буде Ніксон.

...А як прийшов молодий Генрі до професора спитати поради, то не зразу відповів Георгій Богданович, він боявся сказати те, що на думці, а ще гірше було б злукавити:

– Якщо хочете знати мою думку, при тім цілковито відверту, – хімія то не ваше...

Коли вже на схилі літ Кісінджер виступатиме перед студентами Гарварду і розмова зайде про його дискусії та незгоди з Георгієм Богдановичем, промовець зіронізує, але не зможе приховати теплоти у спогаді:

– У професора Кістяківського була можливість відвернути мене з мого шляху на інший, може, не менш благородний...

40

Натужно високо в небі гули бомбовози, пливли вони вгородованою качвою, що летить знестися; от тільки від плоду їхнього, викинутого з пузатого черева, не пухнасті каченята небавом вилупляться, а з громом і тріском вилупиться пекельний вогонь, біда і нещастя, руїни, каліцтво і смерть...

Ішов 1965 рік. Бомбардувальники й далі прасували Північний В'єтнам, транспортні літаки закидали сюди сотні тисяч американських солдатів, а в зворотній бік вантажилися холодними металевими трунами, від одного погляду на які в матерів вириватиметься болісний безпам'ятний крик та вискакуватиме серце з грудей.

Тривога й очікування нових нещасть міцно засіли в очах різного люду – від високого урядовця до безпечного й вільного від всенього світу бомжа, який завтра залюбки і з втіхою переночує собі десь під залізничним мостом.

Наступного дня, як закричали шпальти американських газет про застосування газу та іншої отруйної хімії у В'єтнамі, Сперджен Кенні, недавній технічний помічник Кілліана і заступник з контролю за озброєнням президентської адміністрації, хоч неохоче, а мусив прийти на гарвардський семінар з питань науки. Він знав, і не помилився, що тут йому як чиновникові не раз доведеться пекти раків від почутого про чинну владу.

Потому Кенні відразу поїхав до Кістяківського.

Георгій Богданович того дня почувався нехитро, голос був слабкий і тихий, та ще й хрипота невідь-звідки взялась.

– Кепські справи. Нікудишні. – Кістяківський не хотів і не міг зрізувати кути, пригладжувати та при-

пудрювати думку. – Люди озлобилися, все частіше приходять труни. Вчені гуртуються і готують листа з протестами до президента.

Йому менше всього хотілося говорити про речі, видні кожному без окулярів чи якогось збільшувального скла; добре знаючи, як пролягають плутані й переплутані стежки у владних коридорах, має він якусь раду-пораду дати.

– Гадаю, варто вам зустрітися з помічником президента Мак Джорджем Банді, – голос у Кістяківського сідав, як на очах сідає розряджена майже повністю батарейка. – Ви були на гарвардському семінарі й знаєте, чим люд дише. І я знаю, мало того, розділяю тривогу колег, хоч і не поспішаю у провід.

Кенні не став нехтувати почутим і вів далі свою човникову дипломатію. А розмову з Банді закінчив доволі несподівано:

– Я був у Кембриджі на семінарі, чув думку людей і гадаю, що вам самим добре було б зустрітися з Кістяківським. Може, він стримає найбільш гарячих, бо як об'єднається наукова спільнота Гарвардського і Массачусетського технологічного університетів, спільнота, серед якої світові імена, Нобелівські лавреати, то мало не видаватиметься. Гикатиметься нам, та ще і як...

Життя – не рівненька асфальтова доріжка, тут ще ями та калабані, немало їх там прихованих, нескладно і найвправнішому перечеписись... Он над В'єтнамом усе ще небо двигтить від літаків, і двигтить розтерзана, понівечена й покалічена та земля, привидами стають ліси, де серед літа від хімії осипалось листя та сохнуть, скелетами чорними стають недавно зелені дерева, – і Кістяківський пише великого листа президентові, закликає до деескалації, пропонує іншу державну стратегію.

У відповідь – усі пропозиції геть відкинута, і Георгій Богданович пізнає, чиею рукою; він безпомилково бачить ті невидимі відбитки пальчиків Джорджа Банді.

Та ще не вечір, ще поборемося...

Георгій Богданович не міг, та й не задумувався ніколи, чому до нього хиляться люди, чому шукають прихистку чи бодай втішного слова, чому просто виговоритися деколи хочуть – хто усно, дивлячись йому в вічі, хто на письмі, якщо таке легше людині. Он лист цікавий від Джорджа Раренса, керівника відділу оцінки комплексу проектів озброєння:

«Я дуже засмучений всім, що відбувається у В'єтнамі. Ті події зробили мою роботу в державних установах настільки важкою... Якби я минулого літа передбачав наше втручання у В'єтнам, то напевне так не чинив би. Тепер у мене якесь відчуття, що я значною мірою лиш інструмент політики в чужих руках, політики, з якою в мене дуже багато розбіжностей, але маю водночас мало шансів для впливу. Бомбардування Півочі тої країни майже привело мене до рішимості подати у відставку, незважаючи на попереднє бажання лишитися на два роки. Та я зупинився і подумав, що в мене зараз є або може бути більше можливостей впливати на речі, які б я залишив.

Але, чорт забирай, я не певен, чи це справді правильно, чи це просто моє прагнення до життєвого полегшення. Я пишу все це тому, щоб Ви знали, що я почуваю себе дуже винуватим, проте вітатиму поміч в будь-якому випадку.

Я відчуваю себе незручно, гірше того, жахливо, що не можу знайти якийсь механізм більшого впливу на те, що відбувається...»

Кістяківський відповів зі щирістю й чесністю, на які тільки здатне серце людське; на сповідь можна відгукнутись тільки відповіддю сповідною, з душею осяяною, в якій неосвітленими не залишаться ані куточок найменший, ані шпаринка...

41

Сінді Келлі не квапить Віру Кістяківську. Пані професорка гортає в пам'яті сторінки життя, мов сторінки великого фоліанта, де на кожній так багато рядків, писаних коли поспіхом – і букви тут самохить зливаються, а коли без напруги, – розважливо та розбірливо.

Кістяківська: Відділ хімії в коледжі Хольок, де я навчалася, вважався чудовим. Батько знав міс Карр і міс Черіл, які були там старшими викладачами. Міс Карр деякий час працювала з ним у Кембриджі, а також міс Пікет, яка була там ще одним хіміком. Він мав дуже хорошу думку про них. Я гадаю, однією з причин того, що він сказав мені вступати в коледж Хольок, була безпека, бо він містився тут же, в Сполучених Штатах. Іншою – служило те, що там трудилися люди, які дивитимуться за мною, – в основному його друзі у відділі хімії. Він ніколи цього не говорив, але я абсолютно впевнена, що то стало причиною.

Це був прекрасний вибір, наскільки я могла оцінити. Я зробила те, що мені було потрібно, мій вступ був чимось на кшталт «оздоровлення сім'ї». Я зробила те, що дасть мені змогу отримати ступінь MRS. Я думаю, що з 350 дівчат у моєму класі було десь тридцять п'ять тих, хто не хотіли здобути ступінь MRS, а думали про щось інше.

У школі я отримала хорошу гуманітарну освіту, якою дорожу й нині. Я знаю все те, що в даний час ретельно вирвано з навчальної програми, те, що може навчити людей, як їм отримати роботу, і те знання для мене стало джерелом великого натхнення впродовж усього життя. Я вчила французьку, вчила німецьку і навіть російську. Я тричі намагала-

ся вчити російську мову й можу за допомогою словника читати на дуже, дуже низькому рівні. Я вчила у школі й латину, так що в мене є база знань.

Однак усе більш концентрувалася в напрямку фізики. Я вступила в університет Берклі й там за пропозицією мого батька познайомилася з Гленн Сиборгом, з ким батько багато співпрацював під час війни. Він взяв мене як аспіранта, який перебуває у відділі хімії, але це була ядерна хімія, яка в той час не дуже відрізнялася від ядерної фізики. Тепер між ними набагато більший розрив, але в той час вони не були настільки різні. Так я почала працювати над своїм докторським ступенем.

Я застосовувала хімію для ізоляції ізотопів, але мені не була цікава хімія. Який сенс у вивченні ізотопів – не розуміла. Тому перейшла до експериментів ядерного розсіювання, а потім до експериментів з фізики високих енергій. Це свого роду історія, як розвивалась моя кар'єра.

Келлі: Отже, яблуко від яблуні далеко не падає?

Кістяківська: Так. Як ви вже зрозуміли, я високо цінувала мого батька. Він був дуже хороший, ви знаєте, він був Людиною. Звісно, у нього є й недоліки. Але він був хорошою людиною, щоб наслідувати.

Келлі: Він був активно залучений до громадської діяльності після війни?

Кістяківська: Так, це частина життя, про яку я пишу зараз, тому що спочатку, коли він повернувся до Гарварду, йому важко було займатися дослідженнями в режимі університету, паралельно, намагаючись усе встигнути й охопити. Пізніше він очолив кафедру і протягом кількох років проводив свої дослідження і став знову багато публікуватись.

Він також був запрошений із самого початку, я думаю, співпрацювати з військово-повітряними

силами у комітеті ВПС. Я глибоко не досліджувала роботу комітетів ВПС, щоб бути обізнаною в цьому питанні. Інформація зберігається в архівах Гарвардського університету в роботах батька, оскільки я вже не така функціональна, як раніше, у мене тепер помічник, який вивчає ці папери для мене. Ми побачимо, що з цього вийде. Я знаю, що він досліджував реактивний рух і розробляв незвичайні літаки та ракетні пристрої.

Пізніше його запросили членом наукового консультативного комітету при Джеймсі Кілліані. Кілліан був науковим радником президента. Коли через два роки Кілліан подав у відставку, президент Ейзенхауер запитав Джорджа, чи буде він його радником, і батько погодився. Він сам потім написав книгу про свою півторарічну співпрацю з Ейзенхауером на посаді радника. Протягом цього періоду він мав доступ до обширної інформації. Він був дуже патріотично налаштований. Батько залишався таким і завжди вважав, що люди, які керують країною, мають знати, що вони роблять і говорити правду. Коли він працював з Ейзенхауером, президент відправив його перевірити деякі проекти, що були у підпорядкуванні військових, і оцінити, якою є ситуація. Батько виявив розбіжності між озвученими фактами і тим, що було насправді. Це кардинально змінило думку президента про те, як оздоровити весь військовий істеблішмент, – вони працювали пліч-о-пліч і не ставили під сумнів інформацію одне одного.

Після того як Джордж пішов у відставку, він справді доклав великих зусиль, щоб допомогти уряду підписати на переговорах в Женеві Договір про заборону ядерних випробувань. Ейзенхауер не був у змозі домогтися заборони: літак Пауерса, збитий

в Росії, поставив переговори на паузу. Кеннеді зробив усе, щоб просунути їх вперед, і Візнер також. Візнер був радником Кеннеді, Джордж і далі наполягав на забороні випробувань. Наприкінці 60-х років батько пішов у відставку, оскільки був проти війни у В'єтнамі, яку вів уряд, і не відчував, що міг у той час робити щось потрібне в урядових комітетах. Тоді почався період його життя, який він назвав періодом миротворця. Джордж допоміг протягом перших років у створенні Ради життєздатного світу. Він порадив Генрі Кендаллу започаткувати Союз стурбованих вчених і зробив інші важливі речі. О, я не врахувала ще одну справу. Він був дуже, дуже впливовий у зміні шляху, яким ішла Національна академія наук. Йому запропонували стати президентом Академії після війни. Натан Пусі очолив Гарвардський університет і сказав, щоб Джордж визначився: чи він буде професором Гарвардського і залишиться вдома, чи залишить Гарвард. Він збирався піти у відставку.

Оскільки головування в Академії займало б повний робочий день, батько замість того став віце-президентом і провів реформу системи звітів таким чином, що ці доповіді реально піддавалися перевірці, а потім використовувались. Це привело до нинішньої системи, при якій звіти Академії мають високий рівень довіри.

Ви знаєте, до кінця свого життя, він не перестав працювати над зупиненням поширення ядерної зброї.

Келлі: Чи він коли-небудь писав про свій досвід у розробленні нашої зброї? Чи він жалкував про свою участь у цьому?

Кістяківська: Я ніколи не ставила йому запитань, відповідь на які знала. Я переконана, що він зробив

це з кращими намірами, і він просто залишив це у своїй душі. Я маю на увазі, що в нього було бурхливе життя. Він пройшов через важкі періоди і тривожні часи, мало не помер від тифу. Батько пройшов через багато чого. Він просто облишив усе і йшов далі та робив те, що вважав за потрібне зробити в цей час. Я зрозуміла, що це дуже, дуже корисний спосіб.

Келлі: Я хочу знову повернути вас назад у ваше життя. Ви працювали з Сиборгом в Берклі, а потім, коли закінчили, мабуть, отримали свій докторський ступінь...

Кістяківська: Так. В січні 1952 року.

Келлі: Що тоді сталося?

Кістяківська: Ну, в червні 1951-го я вийшла заміж за іншого аспіранта, Герхарда Еміля Фішера, відомого як Джеррі, який був онуком Еміля Фішера, хто удостоївся другої Нобелівської премії в галузі хімії. Ми вже мали квартиру в Берклі. Коли я отримала свою докторську ступінь, я вперше провела піврічні наукові дослідження спільно з Сиборгом. Потім перейшла на роботу в американську військово-морську дослідницьку лабораторію в Сан-Франциско. Причиною цього було те, що поки я працювала з Сиборгом, Джеррі не платили в радіаційній лабораторії, так діяло «правило кумівства». Але як тільки перестала там працювати, він отримав у лабораторії належну оплату.

Я приїхала до лабораторії ВМС з наміром здійснити свою місію, створити обчислювальний центр, тому що вони мали отримувати радіоактивні відходи від атомних випробувань у Тихому океані. Це був прекрасний час, спільно діяв цілий гурт лікарів, було цікаво і я могла експериментувати з новими методами роботи з кристалами йодиту натрію, які тільки впроваджувалися. Зайве казати – важлива робота.

Я виявила деякі окремі недоліки у службі на військово-морському флоті. Коли лунала команда мити корабель, потрібно було негайно це робити й забути про дослідження та налаштування обладнання. Ти хоч і хімік – однаково йди на прибирання лінкара.

Мені вдалося заручитися підтримкою Американської асоціації жінок з університетською освітою і я отримала стипендію Сари Берлінгер, щоби мати змогу повернутись у радіаційну лабораторію та працювати над дослідженнями. Я попрощалася з високооплачуваною роботою в ВМС, вони заплатили мені дев'ять тисяч доларів за рік і за співучасть у проєктах – дві тисячі доларів.

Альварес узяв мене як аспіранта, так що я стала офіційно у відділі фізики, що дало мені доступ до деяких речей, яких я потребувала. Це було також корисно, тому що я не часто зустрічалася з Альваресом, а він – дуже різка людина.

Келлі: Це Луїс Альварес, який брав участь у Манхеттенському проєкті?

Кістяківська: Луїс Альварес, так. У мене виробився свій належний спосіб спілкування з Альваресом. Джеррі отримав докторську ступінь і ми знайшли роботу в Колумбійському університеті. Він став викладачем на факультеті фізики, я – науковим співробітником з ядерної хімії у відділі хімії. Він був справді хороший хлопець. Він дозволив мені робити те, що я хотіла.

Келлі: Ви знаєте, тепер всі цікавляться жінками в науці. Є багато молодих жінок, які можуть надихнутися вашою історією.

Кістяківська: Так. Ну, а далі було те, що в Джеррі припинилося просування. В принципі, його попросили піти. Він знайшов роботу в Кембриджі.

ському університеті, штат Массачусетс, у цей час я була вагітна і хотіла залишитися в Колумбійському, тому що мені обіцяли там майбутнє – могла продовжувати дослідження. Так що я хотіла залишитися в Нью-Йорку.

Мій батько приєднався до Джеррі й наполягав на тому, що я не можу залишитися в Нью-Йорку сама... Так, вони були праві. Мені було б дуже важко жити самотійно в Нью-Йорку. Я подала заяву на помічника професора в Брандейсі. Марк народився 3 липня, й у вересні я стала помічником професора в Брандейсі. Через два роки, 16 червня, народився Гарн, а потім ми переїхали. Ми спочатку жили в Робіні, який був на півдорозі між Брандейсом і Кембриджем, де працював Джеррі, й він справді хотів бути ближче до роботи, щоб мати змогу повертатися додому в нічний час. Він був трудоголік. Ми переїхали в Кембридж, і я отримала роботу в Массачусетському технологічному інституті з групою, з якою вже проводила дослідження.

У Массачусетському технологічному інституті я стала старшим науковим співробітником. Тут проводила камерні експерименти, а потім часткові експерименти з іншими видами детекторів. Тоді нарешті мою кандидатуру подали на отримання ступеня професора, кандидатуру підтримав відділ. Мене викликали на зустріч із керівником відділу, і колега попередив мене, щоб я була готова до поганих новин.

Я не могла зрозуміти, чому мене запросив чудовий фізик з Відня, який був керівником. Він написав книгу про кількісну механіку, Віктор Вайскопф. Я була здивована і сказала: «Ну, я думаю, що мені доведеться шукати іншу роботу».

Він сказав: «О, ні, ні, ні, ви не повинні робити цього!»

Келлі: Ціла історія з громадською роботою...

Кістяківська: Я організувала комітет у справах жінок для Американського фізичного товариства. Фей Айзенберг провела сесію в Товаристві про жінок і науку. Деякі із зауважень залу були більш ніж дивними. Як правило, це люди з Австрії, один австрієць гукав:

«О, Марія Кюрі?! Вона ніколи б не отримала Нобелівську премію, якби не була заміжня за П'єром». Ось так... У всякому разі у нас був комітет і працював він дуже напружено протягом року та зробив чимало у розвитку жіночого руху.

42

Військовий гелікоптер невисоко йшов над землею, за ним тягнувся якийсь довгий шлейф – чи то пилу, чи щось розбризкував, на той гелікоптер особливої уваги тоді не звернули, хіба зиркне хто бай-дуже: падає там з нього щось, і нехай, добре, що бомби не сипляться.

Військовий гелікоптер Н-34 південнов'єтнамських військово-повітряних сил випробовував на своїй же землі хімію, що нагадуватиме про себе багато десятиліть. Від тої хімії осиплеться на деревах листя, вигине все до травинки, світ чорно-сірим стане, мов якась диявольська сила викрала кольори, викрала життя з усього, що зеленіло досі, буяло, тишило люд та його годувало. Раптом стануть народжуватися немовлята з шістьма пальчиками чи й більше, без руки або ноги, а через хворобу «вовча паща» ще довго страждатимуть нещасні й ні в чому не винні.

Рівно через два тижні після випробування за вісімдесят кілометрів північніше Сайгона, поблизу села Чон Тхань, ті ж південнов'єтнамські ВПС розпилять вже хімію на чотирьохкілометровій смузі. Так починатиметься десятилітня історія «освітлення» лісів, аби вони не прикривали червоних повстанців, які в них ховались.

Звісно, біда не з'явилась отак раптово, ніби вискочила з конопель. Ще весною шістдесят першого року президент Кеннеді направив віце-президента Джонсона у Сайгон. Там з тодішнім в'єтнамським президентом З'ємом відбулася нарада, у висліді якої створили американо-в'єтнамський Центр військових досліджень та випробувань. Повинен той центр нову зброю вигадувати, нові способи боротьби з

червоними повстанцями, і чи не першим клопотом мав оцінити доцільність використання гербіцидів для винищення тропічних хащ та заростей, а ще во-рожного продовольства.

А потім все покотилось, як снігова лавина, що може початися з невеличкого камінця, той камінець обростає прилиплим снігом, з грудочки далі стає не-мала куля, вона котиться з нестримною силою, ще і ще обростає і врешті мчить суцільна лавина, що з громовим гуркотом зносить усе на своєму шляху.

Грудневого дня шістдесят першого року відпра-вили з Каліфорнії першу сотню тисяч галонів фіо-летового й півсотні тисяч – рожевого гербіцидів, на цьому той страхітливий потік не спинився в до-розі до в'єтнамських лісів. А вже якраз на Різдво на-ступне шість літаків піднялися з бази на Філіпінах і направилися в Сайгон; їм неабияка випала честь, бо приземлилися на території, на якій звично бував лише особистий літак в'єтнамського президента.

А далі, рейс за рейсом, вирушали літаки в дорогу, навантажені трутою, серед якої особливо паскуд-ною був Агент Оранж. На цій в'єтнамській землі десятиліття перед тим французький іноземний ле-гіон вирубував уручну дерева вздовж тутешніх доріг, силячись запобігти засідкам на їхні військові конвої. Генерали з Пентагону для цього пустили в хід най-новішу хімію.

Щоправда, інколи чулися тривожні голоси, го-лоси застережливі. Доктор Алєн Ентховєн, радник міністра оборони з системного аналізу, разом зі своїми співробітниками заявив відкрито, що ніякої користі від дефоліації Штати не мають, вона істот-но не вплинула на забезпечення продовольством, натомість лиш робить тамтешнє населєння затяти-ми ворогами.

Американська громадськість усвідомлювала, звісно, загрозу червоної прокази, що заповонювала і заливала землю того континенту. Так само розумів це Георгій Богданович, хіба неспівмірно глибше, володіючи обширною інформацією та знаючи всю підлість російську, коли на словах у них одне, а на ділі цілковито інше. Анекдот, що ходив у совітів, перекинувся і через океан: Радянський Союз так буде боротись за мир, що каменя на камені не залишиться... Але ж поборювати навіть проказу сумнівними методами також буде гріхом...

Аби якось відмитись та виправдатися, міністерство оборони укладає з науковцями договір про проведення незалежного дослідження. Через три роки і п'ять місяців за його наслідками публікується доповідь «Вплив гербіциду в Південному В'єтнамі».

Читав її Кістяківський і дивувався, і обурювався:

– Чи ж то правда, що немає чітких доказів прямої шкоди для людини від гербіцидів? Нащо лукавити, що немає доказів зв'язку дефоліації з вродженими вадами немовлят?

Звісно, він не буде мовчати, лежачи по денних клопотах на дивані, та обурюватися щонайбільше серед своїх однодумців: у проурядовій газеті «Вашингтон пост» Георгій Богданович друкує різку статтю з недвозначним заголовком «Дефоліація у В'єтнамі завдала серйозної шкоди».

Було гвалту по тому, було вереску й писку, були грізні окрики. Але правду, мов капелюхом, не прикрити навіть поважними науковими титулами авторів некоректної доповіді. Ту правду виказав ще один вчений, що не побоявся іти супроти течії, доктор Ентховен.

Збіжать роки, і навіть через два десятки літ вчені виявлятимуть сумні наслідки хімії: діоксин у тка-

нинах в'єтнамців на землях, де кропили той Агент Оранж, буде у дев'ятсот разів вищий, аніж у тих співплемінників, що жили в інших краях держави.

І по десятиліттях скаже публічно доктор Арнольд Шехтер з Нью-Йоркського університету, і прозвучать його слова на всі Штати й не тільки:

– Доктор Ентховен і доктор Кістяківський заслуговують найвищої поваги за їхню мужність в ім'я істини – кинути виклик системі.

І навіть затятий опонент, тодішній міністр оборони Роберт Макнамара зізнається:

– Ми помилялися, ми жахливо так помилялися...

43

Георгій Богданович, коли йшлося про інтерв'ю, багатьом відмовляв, бо вони лиш забирали час та відволікали увагу. Але розмовляти з письменником і журналістом Річардом Родосом, удостоєним Пулітцерівської премії, Кістяківському було просто цікаво. Може тому, що Родос навіть побічно не нав'язував своєї думки, не пнувся хитренько підштовхнути до неї; вони розмовляли як двоє попутників десь у поїзді, час від часу зиркаючи на миготливій краєвиди за віконним склом. Річарда, здавалося, просто цікавило, як жилося людині в ті вельми круті часи, затиснутій різними обмеженнями, як приймалися доволі непрості для себе рішення, – і ця не награна людська цікавість прихилила та породжувала відвертість...

Родос: Наскільки вам відомо, чи наш уряд володів секретною інформацією про те, що в СРСР розробляють міжконтинентальні балістичні ракети, скорочено МБР?

Кістяківський: Наскільки знаю, уряд мав такі дані. Були вони від німецьких репатріантів, які стали єдиним джерелом інформації. То німецькі інженери з Берліна, яких тримали в ізоляції протягом кількох років по війні, а потім їм дозволили повернутися в Східну Німеччину. Та це ще до Берлінської стіни, так що інформація просочилася на Захід дуже легко. Тамешні вчені напружено працювали над створенням балістичної ракети, і перший прототип не має нічого спільного з тим, як вони виглядають нині. Ми не знали в той час, як вона буде діяти, тому що розробки доопрацьовувалися протягом кількох наступних років.

Родос: Чи викликала така інформація занепокоєння у вас або в інших членів комітету? Зокрема у Гарднера?

Кістяківський: Так, так, це було проблемою для Гарднера і непокоїло наш комітет. Тоді комітет найняв корпорацію «Ramo-Wooldridge» – невелику консалтингову компанію – виступати в якості нашого технічного джерела. Вони зробили багато роботи. Ми рекомендували ВПС надати найвищий пріоритет проекту будівництва МБР. Ми відкинули ідею, що ВПС має будувати ракету середньої дальності, яка в кінцевому підсумку, всупереч нашим рекомендаціям, була побудована раніше. Це ракета Atlas. То є назва компанії, яка входила до складу General Dynamics-Convair у Сан-Дієго.

Родос: Одним з важливих питань, яке з'ясовувалося під час розроблення, було те, що термоядерна головка може бути зменшена в розмірах, чи не так?

Кістяківський: Були три висновки нашого комітету, які мали велике значення. І фон Нейман був лідером у цьому. Боеголовка може бути полегшена десь на тисячу фунтів і мати ту саму потужність вибуху – порядку мегатонни. Розмір ракети можна було б зменшити на дві третини. До речі, її розмір був такий, як радянської SS-6, що потім використовувалася для запуску супутників у космос в 1957–1958 рр.

Родос: Я пам'ятаю з вашого щоденника, що віце-президент Ніксон запитував вас кілька разів, чому ми не побудували більшу ракету. «Чи не могли б ми собі це дозволити?» – здається, так питав він.

Кістяківський: І так само питав Ейзенхауер та інші, але проекти були настільки громіздкі, що лише чотири або п'ять із них було розгорнуто в грудні

1960-го та в січні 1961 року. Другий момент полягає в тому, що для такого розміру боєголовки потрібно побудувати розумну систему керування, і це було головним чином моєю турботою. Принаймні моїм завданням у групі, де я працював. А також дуже гострою проблемою тоді стало те, що неможливо було доставити носовий конус на Землю, тому що він згоряв у повітрі. Перші ідеї були: просто накрити його величезним мідним екраном і нехай мідь нагрівається й тане.

Родос: Різновид абляції?

Кістяківський: Правильно, метал тане, поглинаючи тепло. Головне – просто зберегти внутрішні частини. І третій висновок, який належав Візнеру, це спосіб спрямувати ракету з достатньою точністю, врахувавши вагу боєголовки. І з цими висновками ми пішли до секретаря ВПС, який не був дуже розумним хлопцем, але слухав Гарднера. Так Гарднер сказав йому, що це хороший звіт і має бути схвалений. Секретар направив його начальнику штабу, співробітник якого поінформував так звану Повітряну раду та помічників начальників штабів у вкрай негативному ракурсі. І проект було знову відхилено.

Зчинився скандал із секретарем. Секретар зажадав, щоб Рада вислухала членів комісії. Були дуже продуктивні зустрічі з трьома професорами – фон Нейманом, Візнером і мною як з трьома лідерами цього комітету. На зустрічах ми поінформували Раду по кожній з наших спеціалізацій. Повірили нам чи ні – я не знаю, але в будь-якому разі проект був затверджений. Вони вибрали молодого і дуже неспокійного хлопця, я думаю, що він був тоді ще полковник. Як його звали? Ну, в мене немає в пам'яті його імені.

Родос: Це в записі десь. Це Бернард Шрівер?

Кістяківський: Так, Шрівер. Бенджамін, «Бенні»

Шрівер. Він стверджував, що майбутнє належить ракетам. У ВПС завжди давали йому гроші й високі пріоритети, Бенні Шрівер був дуже здібний хлопець, тому він проштовхнув проект у комітеті. Всі радники вперше визнали МБР. ВПС, а пізніше, після наших висновків, військово-морський флот почав розроблення ракети Polaris – ракети для підводних човнів. За побажанням армії військово-морський флот мав побудувати підводний човен з ракетою на рідкому паливі на борту, якою в підсумку стала ракета Тор. А потім нас призначили радниками міністра оборони. Фон Нейман, на жаль, помер; Кларк Міллікен змінив його на посту голови. Він не мав ні сильного характеру фон Неймана, ні такої репутації, оскільки той був членом Комісії з атомної енергії.

Родос: Комітет зміг обійти ВПС, і Гарднер зміг обійти ВПС, перейшовши під чие керівництво – президента? Міністра оборони?

Кістяківський: Секретаря ВПС.

Родос: У нього було достатньо влади, щоб проштовхнути це через раду генералів?

Кістяківський: Я не знаю, як це він зробив. Не знаю, що відбувалося за лаштунками. То велика машина, і я виконував науково-технічну роботу. А ще тоді мені довелося зробити кілька наївних припущень, що інтелект ніколи не бреше, що люди, які займаються політикою, мають бути розумнішими, більш обізнаними, ніж я. Обидва припущення надзвичайно наївні.

Родос: І все ж було відчуття в рамках комітету, що це мало неабияку терміновість, чи не так? Потребна зробити цю зброю, страх, що СРСР міг отримати її протягом кількох років?

Кістяківський: Ну так, була небезпека.

Родос: Мене дуже цікавлять дві фігури тієї епохи.

Однією з них є сам фон Нейман. Він, здається, мав величезний вплив. А ще Люїс Штраус, який теж, без сумніву, був впливовим.

Кістяківський: Ну, я добре не знаю Люїса Штрауса. Я зустрічався з ним тільки раз або двічі. Звичайно, його виступ щодо Оппенгеймера, я вважаю, жакликий. В цілому його вплив на Ейзенхауера, гадаю, дуже поганий. Я думаю, що він був справді потворний хлопець. Але це мої особисті спостереження.

Родос: Він, здається, був людиною фон Неймана в уряді.

Кістяківський: Так.

Родос: В деякому розумінні, він його протеже?

Кістяківський: Очевидно, тому що фон Нейман політично був крайнім правим. Він однозначно яструб, за сучасними стандартами. Він був угорець, а угорці діляться на два класи: крайні праві або крайні ліві.

Родос: Згадаємо Лео Сциларда.

Кістяківський: Сцилард і Сент-Дьордь були ліві, обидва – чарівні люди. Але менш чарівними були «праворуч» Едвард Теллер, Юджин Вігнер і Джонні фон Нейман. З цих трьох я був у дружніх стосунках тільки з фон Нейманом. Я вчив Джонні грати в покер, поки він не став грати краще, ніж я. Він грав надто добре.

Родос: Чи був він геніальний, як про нього писали?

Кістяківський: Так, незвичайний, швидкий розум. Надзвичайно швидкий розум.

Родос: Ви співпрацювали з угорцями попри їхні крайнощі. Чому вони так стурбовані щодо Радянського Союзу? Ви росіянин, чи не так?

Кістяківський: Я українець, як відповів би шотландець, коли його спитають: «Ви англієць?»

Родос: Ви, здається, менш стурбовані тим, що СРСР підкрадається ззаду нас і вдарить нас по голові, угорці стурбовані більше.

Кістяківський: Ну, бачите, угорці мали дуже довгу історію злодіянь росіян в Угорщині. У 1848 році був сильний ліберальний рух в Європі і, хоча я не пам'ятаю деталей, була революція чи напівреволюція в Угорщині. Верховний росіянин – це був Микола I – дуже підло вчинив, направивши війська, які зробили криваву роботу з придушення повстання і відновлення Австро-Угорської монархії. Лайош Кошут – герой цієї революції. Також, звичайно, російська армія не дуже поштиво «визволила» угорців наприкінці Другої світової війни. Цих угорців, зрештою, прирівнювали вони до нацистів.

Родос: Був також короткий режим в Угорщині Бели Куна відразу після Першої світової війни, коли Теллер – ще дитина, і фон Нейман – дитина, коли протягом трьох або чотирьох місяців Угорщина стала радянською.

Кістяківський: Це правильно, так.

Родос: Існують інші обставини нелюбові...

Кістяківський: Звичайно, останні – повстання в Угорщині в 1956-му.

Родос: Як би ви охарактеризували свою політичну точку зору? Вона завжди була ліберальна, як в ці дні?

Кістяківський: Ні, не завжди. Я виріс у родині, де питання цивільних прав, свобод людини було дуже важливе. Мій батько писав статті, книги, був професором соціології, а потрапив у біду при царському режимі, мав суттєві проблеми. Мати також була політично орієнтована на цьому кордоні між лібералізмом і радикалізмом. Я думаю, що обоє пройшли через короткий період прихильності до марксизму, а потім відкинули його. Мій батько став відомим неоеккартієвським філософом. У нього в цій галузі були друзі в Німеччині, він писав з ними статті, був

запрошеним на рік професором в Гейдельберзький університет.

Родос: Але ви жили в Києві, чи не так?

Кістяківський: Ту зиму ми провели в Гейдельберзі. Я був ще дитиною, мав десять років.

Мене забрали в антибільшовицьку армію в 1918 році. Звичайно, я воював не тому, що любив царизм або що-небудь подібне. Пам'ятаю, як читав газети, підписавшись на пресу так званої есерівської партії, яка конкурувала з меншовиками, а не з марксизмом, була по суті проти меншовиків. Мене забрали силоміць у військо і, звісно, я отримав цілковиту відразу до Білої армії задовго до того, як все було скінчено. Я пішов на військову роботу в 1940 році тому, що був дуже агресивний противник Гітлера і фашизму.

Родос: Ви вчилися в Німеччині?

Кістяківський: О, так.

Родос: Навчалися хімії?

Кістяківський: Протягом чотирьох з половиною років, майже п'ять.

Родос: Як сталося, що ви покинули Німеччину – заради Прінстона?

Кістяківський: Тому що мій професор, Боденштейн, підтримував мене після того, як я отримав ступінь навесні 1925-го. Він сказав мені: щоб зробити кар'єру в наукових колах, я повинен виїхати, тому що я ніколи не отримаю гідну роботу в Німеччині.

Родос: Тому що тут ви завжди будете росіянин?

Кістяківський: Моя дружина була німкеня. Я познайомився з нею, з моєю першою дружиною Хильдегард Мебіус, у Берліні. У 1940 році повне заперечення ідеології Гітлера привело мене до військової роботи, і я був впевнений, що ми хотіли зупинити війну, я думав, що нам слід краще підготуватись. Я вірив, що державні повноваження надаються мудрим і

всезнаючим, й, оскільки вони читали мені лекції про це, пішов за ними. То вже потім за інших обставин я все ж змінив ставлення до війни. Отож я був залучений свідомо до подій холодної війни, тому що Радянський Союз збирався завоювати світ протягом ночі. Великі ідеї, пропаговані Ніцше і йому подібними... Хоча, Ніцше був, ймовірно, найнебезпечніший з усіх.

Родос: Радянський Союз веде переговори щодо контролю над нашим озброєнням.

Кістяківський: Так, і це вельми скидається на якийсь жарт.

Родос: Я знаю.

Кістяківський: Я піднімався вище й вище по службових щаблях завдяки консультаційній роботі – уже в Лос-Аламосі в мене був сумний досвід. Навесні 45-го ми були проінформовані, тільки окремі з нас на верхніх щаблях, із джерел військово-морської розвідки, що Японія не оголосить капітуляцію і ми повинні були піти на вторгнення до головних островів ціною багатьох американських жертв. Це переконало мене, що військове використання атомних бомб виправдано, тому що це швидко б зупинило війну. Потім я зрозумів: те було помилкою. Японія вже брала участь у мирних переговорах, і тоді, після Потсдамської конференції, єдине, що залишалося, – домовлятися про долю імператора. Зрештою, союзники здали Японію, не офіційно, але вони сказали – імператор не буде покараний. Мене призначили до консультативного комітету під керівництвом Джона фон Неймана, до того я небагато знав про ці справи.

Я кілька років займався хімією в Гарварді відразу після війни. Провів півроку над написанням книги про розділення атомів.

Родос: Частина історії проекту Манхеттен?

Кістяківський: То не Манхеттен, то проблематика Національного комітету оборонних досліджень.

Родос: Я хотів би знати про це.

Кістяківський: Існує книга під назвою «Хімія в роки Другої світової війни», автор Альберт Нойс-молодший, в якій найбільша глава присвячена 8-му відділу, який був підрозділом бюро вибухових речовин. Ця глава написана мною та моїм хорошим колегою, моїм наступником на посаді керівника бюро в частині органічної хімії. Якщо ви хочете щось дізнатися про діяльність до Манхеттена, то ця книга придасться вам для читання.

Родос: Ви також сказали, коли я розмовляв з вами по телефону, що обговорювали участь у комітеті фон Неймана, і про перемовини було десь написано. Досі я не знайшов про це багато.

Кістяківський: Ні, я так не думаю. Я не думаю, що те буде опубліковано. Можуть бути хіба згадки в окремих описах. Напевно, моя книга як наукового співробітника Білого дому може бути згадана та цитована в різних матеріалах. Це можуть бути окремі виступи, в яких використано кілька слів про це.

Родос: Ми розмовляємо більше години. Чи можу я попросити вас коротенько кілька речень про ваших колег? Однією із загадок Оппенгеймера є те, що він не отримав заслужених нагород як фізик. Ні Нобелівської премії...

Кістяківський: Ну, він був залучений в політику. Я теж був би більше відомий як хімік, якби не вплутувався в усі інші справи. Його інтереси просто занадто широко просочились у військову роботу. Він зробив помилку, що не залишився професором, а взяв на себе Інститут перспективних досліджень, щоб бути поблизу Вашингтона, щоб консультувати уряд. Він провів дуже багато досліджень, але зробив

мало для науки після Другої світової війни.

Родос: У мене є відчуття при читанні різних матеріалів про нього, що він мав якусь надію змінити світ, якщо хочете, в політичному сенсі.

Кістяківський: Так.

Родос: І що Нільс Бор був його наставником, чи не так? Що скажете?

Кістяківський: Так. Дуже впливовий наставник. Я познайомився з Нільсом Бором у Лос-Аламосі, він працював у моїй команді, але в той час це не мало великого значення, тому що всі зусилля були спрямовані на закінчення війни, а після цього можна було знову поговорити про роботу. Це, очевидно, було помилкою, але я так думав протягом багатьох років, а в середині 1950-х побачив себе в якості технічного експерта, який має вплив на виконання політичних рішень.

Коли піднімався вище і вище по щаблях, я почав розуміти, що ці політичні рішення часто базувалися на дуже спотвореній, іноді свідомо, розвідувальній інформації. Знамениті розходження – бомбардувальник, ракета, ПРО, і, нарешті, ці крайні праві покидьки досягли успіху в переконанні всіх, що СРСР дуже потужний, у що я просто не вірив.

Родос: Я не знайшов доказів цього.

Кістяківський: Вони мали цифри, але ніколи не думали про якість.

Родос: Раптом мені спало на думку, що таким само було спотворене сприйняття німців. Тобто неспокій під час війни, що німці виготовлять бомбу раніше, ніж ми, чи не так?

Кістяківський: О, так.

Родос: Це перше розходження.

Кістяківський: Це рушійна сила в Лос-Аламосі.

Родос: І виявилось, що це не було правдою теж,

хоча хто знав у той час?

Кістяківський: Мені пощастило, що я не пішов у місію Алсос, тому що мій наступник Джеймс Фіск був дуже розчарований своїм перебуванням в Італії.

Родос: Самуїл Гаудсміт описує його цікавим, принаймні у своїй книзі.

Кістяківський: Так, але це було після війни. Гаудсміт долучився в останні місяці війни, коли наші війська вже були в Німеччині, але Фіск був в Італії.

Родос: Був раніше, це точно. Я пам'ятаю.

Кістяківський: Ще один з подібних – полковник Борис Паш – по-справжньому дикий росіянин, крайній правий, по типу ентузіастів Ку-клукс-клану. Він вишукував інформацію про Оппенгеймера ще з довоєнних часів і давав на слуханнях негативну й спотворену інформацію. Він мав справді поганий характер, цей Борис Паш. Джим Фіск був не такою людиною, щоб протистояти Борису Пашу в той страшний час.

Родос: Чи можу я запитати одну річ, про ядерну реакцію, про критичну масу? Я розумію, що, можливо, ви не вправі мені відповісти, але мені цікаво: як ви зменшили п'ятифутову сферу до розміру баскетбольного м'яча, який ми зараз маємо. Це насамперед питання про вибуховий пристрій.

Кістяківський: Я міг би вам розказати, але з відомих причин не можу.

Родос: Добре. Це дуже цікаво, тому що, гадалося, неможливо змінити критичну масу аж так багато. Я буду думати над цим (сміється).

Кістяківський: Я був консультантом в Лос-Аламосі, проводив там кілька тижнів щоліта протягом кількох років після війни, допомагаючи з розвитком явища імплзії. Але я відмовився долучитися до розроблення водневої бомби. Едвард

Теллер намагався спокусити мене приєднатися до Ліверморської лабораторії, проте я навідріз відмовився...

44

Знову клацнув камерний замок, як роздражнена вівчарка зубами, і конвоїр гаркнув Олені:

– Виходити! – кинув тим різким та упевненим голосом, яким звично віддавав команди своїй собаці: «Лягти!» чи «Встати!».

І знову той довгий коридор з нужниковими парфумами, а ще натужними спробами бодай дешифрувати, що цього разу на допиті запитують. То була, зрештою, марна справа, бо ще не зродилась така гадалка.

Так воно й сталося.

– Ти все шепталася вечорами з ув'язненою, що нижче тебе на нарах була. Про що? Які поради для втечі їй давала?

Еге, – ледве потамувала радість Олена, – мрія її сусідки таки збулась. Вони справді вечорами, як ще здужали після важкого дня, інколи стиха перемовлялися.

– Хай там як, а я долі такої не хочу, як в нещасної Галини нашої, – шелестіли слова, як сухе учерствіле листя на дереві пізньої осені. – Хай там як, а втечу.

То ще одній сусідці по нарах, мовчазній завше Галині, приписували якийсь вельми значний політичний гріх, її особливо терзали, тож врешті по черговому допиті вона залізла під нари і нявкати почала. Забрали було у психушку, там ще Галину чимось почастиували, а врешті остаточно вже ухвалили: симуляція.

Ніхто не знав, куди Галину по тому і в які краї повезли.

Зараз же Олена, зачувши «поради для втечі», тамувала щомоці радість і не могла втамувати, зрадли-

ва посмішка, як не стримувалася, розповзалась лицем, хай кривуватою вона була, але втіха випирала і світилася з неї зримо:

– Чого в мене питаєте? То вона нехай скаже, – Олену за нечемність в останні дні карцером пригостили, тож відстала від табірних подій.

Слідчий тільки зизом на неї блимнув: дурку вона ганяє чи й справді не знає, табірний «телеграф» не спрацював?

– Ще нікому від нас не вдалося втекти... Її, що-правда, наздогнати не встигли, але знайшли серед вовчих густих слідів тільки шмаття одягу, халяви чобіт її та підметки, а ще металевий, з ложки зроблений гребінець.

Олена так до кінця і не втямила, повірив чи ні її віднікуванню слідчий, тільки несподівано він на інше чомусь перекинувся:

– Може, скажеш, що з медсестрою теж ні про що не балакала?

Олена враз насторожилась, як наполоханий заєць, що тривожно настовбурчує вуха, зачувши загрозу. А це що має ще значити?

Від слідчого не втаїлася та тривога, він навмисне зробив довшу паузу, насолоджуючись: таки на скулке цього разу втрапив, він не міг, звісно, знати, на що саме, та певен був, що тут заболіло.

Слідчий надалі довго силився щось витягнути з Олени, очікуючи на слово необережне, яке ненароком в будь-кого може вихопитися, забігав, як до табуна досвідчений вовк, то з одного боку, то з іншого, вишукуючи найслабше місце, та Олена закрилася зовсім, однозначно відказуючи «так» або «ні». Тільки одного разу, не втерпівши, на запитання відповіла запитанням:

– А навіщо медсестра ще вам здалася?

Слідак вперше за цю звивисту розмову не стримався і всміхнувся, силячись відбутися жартом:

– Тут за статутом не належить щасливим бути.

Олена жажнулася – щось незнане шиють чи медсестрі, чи її капітану, але цей чоловік, для відмазки бовкнувши зараз, мимовільно правду сказав. Вона була певна в душі, що щастям чужим хтось похлинувся.

Як тільки карцер скінчився, Олена досвітком вдано зойкнула кілька разів і попросилась у начальства в медчастину.

Медичка була як з хреста знята, десь би на вулиці, у вирі людському Олена могла б її не впізнати: те світло, що променилося досі, вигасло геть, осунулося обличчя, а всю її дрижаки якісь брали.

Олена не сміла навіть озватися, топталась біля порога ні в сих, ні в тих, доки не підняла на відвідувачку медичка зчервонілі очі, ледь чутно видихнувши:

– Боже, нащо ж давав мені його, як думав забрати...

І вже, наче стямившись, до Олени:

– Заарештували вночі його.

Вона не називала ніколи його ім'я, не називала прізвища чи звання, може, боялася вректи щастя своє або звичайнісінького підслуховування остерігалася, тільки все «він» чи «його»...

– То Бог мене скарав за мої гріхи, – здригнулася раптом, мов відповідь очевидна для пояснення горя її врешті знайшлася. – То за гординю мою, за неправду, за лукавство, за чванство...

Вона ще довго впівголоса перераховувала прогріхи власні, істинні й щойно вигадані, далі ж зважилась і підняла на Олену очі:

– І тебе я також обманула, – глипнула білками, густо покресленими червоними жилками. – Не було

ніякого листа від твого Георгія, то я вигадала і сама написала. Як у мене щастя знайшлося, тоді, гадала, то і ще хтось має бути щасливим...

Тепер вже в Олени світ тихо по колу поплив, як у дитинстві в парку, коли вперше на карусель підсадили; вона мов відчувала весь час, що може трапитись таке, від чого змарніє і пропаде її остання надія; а ще у скронях дзвеніти тихенько стало, мов на дзвінниці справжній, тільки так далеко-далеко, і від того переддзвону, що котився узгір'ями і долинами, на душі вельми щемко ставало, на вистудженій і вже порожній душі.

Наступного дня випало їй вперше й востаннє побачити того капітана. Його вели повз медичну частину і він раз по разу озирався. То був, чого там казати, стрункий та вродливий чоловік, з нього не встигли ще зняти службовий одяг та лискучі хромові чоботи, і він вирізнявся від вайлуватих конвоїрів, які супроти нього бачилися невдалою карикатурою. Капітан все озирався на східці, де рвалася медсестра, її двоє схопили за руки і не пустили далі порога; вона ж, певне, раніше скричавшись, тільки хрипіла та безпомічно пручалась. Всім відомо було, що служак, «придурків» табірних, кримінал кінчав першого ж тижня.

– В ізолятор на кілька днів, – кивнув головою старший чин на захриплу медичку. – Хай там до тями приходить.

А наступного дня вужем холодним приповзла в табір чутка, що медичка, порвавши кофтину та зробивши мотузку, у камері повісилась. Обличчя її не було спотворене передсмертними муками, спокійне і умиротворене, хоча у широко розплющених, видавалося, подивованих очах, синіх, як оте небо за ґратами, хіба докір живим проглядався: невже в цьому

світі найпрекрасніше почуття, що тільки й різнить нас від тварини, від земноводного чи рептилії доісторичної, невже найсвітліше це почуття до криміналу тепер прирівняли?..

45

Річард Родос попрощався й пішов, а в Георгія Богдановича ще довго думки роїлись, як рояться першого по-справжньому теплого весняного дня бджоли, які, хапнувши пахучого п'яного повітря, розминають нарешті крила.

Вони з Річардом Родосом чималенько переговорили, а ще більше тепер, по розмові, набігало думок та згадок, насамперш про його родину, розкидану і розвіяну по світах злими вітрами цього нещасливого століття. Згадували дядька: назавше про нього в Георгія Богдановича залишиться світлий спомин... Завчасно, ще до трагічного сімнадцятого року, цей далекоглядний чоловік збув основну маєтність, що стала жменькою діамантів. Нишком вивіз їх, як довелося йти в еміграцію, і за ті камінці вчився Георгій Богданович та перші кроки в науці робив, і сам дядько за них почав адвокатську та банківську діяльність у Парижі. Подаровані ним картини відомих художників і досі висять у домі доньки, Віри Георгіївни Кістяківської, тепер вже професорки Массачусетського інституту технологій.

А професор Володимир Олександрович Кістяківський, другий дядько, множив здобутки Лейпцизького університету, Петербурзького університету, московського Колоїдно-електрохімічного інституту та інших поважних наукових закладів...

Дивно якось воно так: народжені на одній землі, мало того – в одній родині, чомусь розвіяні неблизькими світами; і це добре чи зле, чи це закономірність, чи долі хитромудрої викрутаси? А що було б, коли змогли б вони всі талант свій і працю віддати краєві, де пуповина їхня закопана? А хіба Кістяківські одні

такі, що вітрами підступними схоплені та пожбурені ген за очі, істинно за моря-океани? Вже тут, у Гарвардському університеті, трудяться професорами Омелян Прицак, Ігор Шевченко, Роман Шпорлюк, Григорій Грабович, ще хтось, здається, когось призабув, напевне, – і кожен з них міг би схожу історію оповісти. Чомусь більше вони з гуманітаріїв, а контакти з ними хіба випадкові.

Зате із земляками з інших наукових закладів мав чимало важливих зустрічей. Як радник президента з науки знайомився з роботами професора Олександра Смакули з Массачусетського університету: він заснував там і очолив лабораторію фізики кристалів та був автором вельми вагомих винаходів і відкриттів, які також знайшли застосування у військовій справі. Добрий приятель Георгія Богдановича двічі Нобелівський лауреат Джон Бардін звів із учнем своїм Ніком Голоняком, чиї корені із Закарпаття, – то винаходи професора Голоняка дали змогу розробити червоні лазери...

А хто в українській діаспорі не знав Вільяма-Володимира Джуса, механіка, що за свій винахід для літаків збудував фабрику та заснував Український інститут Америки? З питань балістики та керованих ракет, коли співпрацював Георгій Богданович із НАСА, мав справу з колишнім тернополянином, професором університету Західної Вірджинії Гнатьюком з подвійним іменем Богдан-Тарас. Ще по Лос-Аламосі знав уродженця Львова Станіслава Улама, професора університету штату Колорадо, співавтора разом з Теллером водневої бомби. То дивно якось – киянин Кістяківський є співавтором атомної, а Улам – водневої бомб, тут річ не в грізній зброї, а в участі в розробленні найновітніших, найвищих технологій свого часу. Уродженець Жовкви

доктор металургії Любомир Романків став винахідником процесів, які дозволили створити жорсткі диски та перші персональні комп'ютери, член Академії наук «IBM» в Лос-Аламосі професор Нью-Йоркського університету Ігор Богачевський продовжував ядерні дослідження покоління ще Кістяківського, він же став автором формули, що дозволяла розрахувати повернення космічного корабля на орбітальну станцію з поверхні іншої планети; прислухалася вона й «Аполлону» при польоті на Місяць. Кістяківський перебирав імена у пам'яті, як на полиці перебирають книги у величезній бібліотеці, зустрічав більш чи менш знайомі, а ще скільки було незнайомих, з якими не випало зустрічатися. І то лише в одній державі стільки талановитого люду з його землі, а хто рахував їх по інших країнах...

А от з киянином Ігорем Сікорським давня і кріпка у нього дружба. Навіть змога була йому прислужитися – то він порадив президентові Ейзенхауеру на ближчі віддалі пересуватися вертольотом, і щиро вважав, що серед численних наявних моделей машина Сікорського найпрактичніша та найкомфортніша. Здається, Айк ні разу не оскаржив його рекомендацію і не нарікав. Не випадково наступні президенти США також уподобали собі гелікоптери славного земляка Георгія Богдановича.

До слова, Георгій Богданович не тільки землякам помагав, – згадуватиме один непересічний вчений:

«Про те, що адміністрація Кеннеді має намір застосувати мої здібності в своїх цілях, я дізнався вересневого дня 1961 року. Коли, пообідавши, ми встали з-за столу професорського клубу, гарвардський фізхімік Джордж Кістяківський відкликав мене убік. Він запитав, чи не погоджусь я допомогти президентському комітетові наукових консультантів, який

скорочено йменували PSAC, оцінити можливості нашої країни на випадок, якщо вона буде втягнута у військовий конфлікт із застосуванням біологічної зброї. Ознайомитися з вітчизняними розробками в цій галузі я мріяв давно, ще з часу закінчення Другої світової війни. І тому відповів Кістяківському, що не маю заперечень щодо співпраці з PSAC».

Цього вченого звали Джеймс Уотсон і стане він лавреатом Нобелівської премії, членом Національної академії наук США і Лондонського королівського товариства.

Ще з гімназійних часів згадалося Георгію Богдановичу повір'я: в першому поколінні коваль – не коваль, в другому поколінні – пів коваля і тільки у третьому можна виростити коваля справжнього. Три покоління його родини «кували» в різних краях, за тисячі миль одне від одного; донька Віра – вже четверте професорське покоління, двоє внуків напевне науковцями стануть – от тільки вони не дісталися тій землі, звідки їхнє коріння...

Стривай, Георгію, – набігала раптом інша думка, – може, й не конче долю за це картати. Звісно, батьківська земля втрачає інтелектуальний потенціал, в який нею вкладено істинно колосальні кошти, не кажучи вже про інше; і вихідці звідти, що посіялися в близькі та далекі краї, не винуваті у цьому, там причини різні й про них мова окрема. Та чи не варто тут задуматися над словами його рідного діда, професора Університету святого Володимира Олександра Кістяківського, який так прискіпливо аналізував і зважував твори тодішнього інтелектуального гуру Михайла Драгоманова? Діда він, звісно, не міг пам'ятати, батько небагато говорив про нього, але дідові думки стояли на почесному місці в їхньому домі на книжковій полиці, й гімназистові Георгію

цікаво було, що думало і про що сперечалося покоління, яке йшло перед ним. «Драгоманов мріяв створити соціалістичне радикальне українофільство, – писав у 1884 р. член «Старої Громади» Олександр Кістяківський, – я ж думаю про створення українофільства як національної свідомості. Українофілом повинен бути практично кожен житель Малоросії. Українофільство має бути практичним, кожен, працюючи у своїй галузі на своєму терені, на який поставила його доля, повинен бути національним...»

А по великому рахунку він, Георгій, хіба не працює «у своїй галузі на своєму терені, на який поставила його доля?» І нехай то не абсолютне і вичерпне свідчення, але ж труд його тут відзначений медалями «За заслуги», «За досягнення в науці», а ще найпочеснішою нагородою Сполучених Штатів – Президентською медаллю Свободи... Згадати можна також англійську медаль «За заслуги в справі Свободи», наукові поважні премії Нікольса і Петра Дебаї, медаль Річардса, Прістлі й Гіббса, в тому ж ряду – одинадцять вчених ступенів провідних університетів світу...

46

Ранити душу легко, а надто якщо по ній черкнути шматком битого скла, піднятого з брудного узбіччя...

Георгій Богданович врешті заспокоївся – йому так не хотілось, аби в писаному ним відчувалася злість чи навіть роздратування.

Але написати цього листа він повинен.

*«Гарвардський університет. Кафедра хімії.
Професору Мішелю Магат,
Паризький університет, Франція*

*Шановн. професоре Магат,
нещодавно я отримав офіційного листа, підписаного Вами й кількома європейськими ученими, які співпрацюють з американськими науковцями у військових проектах у В'єтнамі, що підтверджують публікації так званих документів Пентагону. Цей лист містить цитати про Джейсона і «Макнамарський паркан», а також запитання про мою причетність. Дані цитати не зовсім правильно відтворюють історичні факти, і я хочу встановити правдивий хід подій, оскільки справді брав дієву участь у них.*

Восени 1965 року я був одним з організаторів невеликої робочої групи в Кембриджі, штат Массачусетс, завданням якої ставився пошук шляхів припинення нашої військової присутності у В'єтнамі. В кінці 1965-го за участю цієї групи я написав особистого листа президенту Джонсону як член його консультативної ради із зовнішньої політики, в якому закликав припинити нашу участь у війні і запропонував у деталях шляхи поступового виведення аме-

риканських військ. Хоча мій лист досяг столу президента, я отримав грубу відповідь тільки від його помічника. На початку 1966-го ще один член нашої робочої групи, який досить добре знав президента Джонсона, також написав йому листа на ту саму тему. Він теж не отримав вагомої відповіді.

Приблизно в той же час наша група зустрілася з помічником міністра оборони Макнамари й передала йому наші пропозиції та ідеї... Макнамара схвалив ці пропозиції. Дослідження щодо зменшення присутності американських військ доручено провести групі Джейсона в Санта-Барбарі, штат Каліфорнія, а вивчення інших проблем передано Кембриджській робочій групі, склад якої було значно збільшено.

Наприкінці серпня ми повідомили Макнамари наші висновки, що військова ефективність бомбардувань Північного В'єтнаму була вкрай низька, а фактична інформація про наслідки заборони потоків матеріалів і персоналу через шлях Хо Ши Міна свідчила про нульовий результат...

Макнамара був вражений нашими даними про військову неефективність бомбардувань Північного В'єтнаму, які суперечили звітам, що він отримував по офіційних каналах. Він вирішив відразу реалізовувати ідею зі спеціальним бар'єром і запропонував мені очолити технічну консультативну групу для цього секретного проекту. Я відповів, що був проти війни у В'єтнамі, тому міг би виконувати цю задачу лише за умови, якщо бар'єр буде використовуватися для деескалації війни і президенту пропонуватиметься політичне обґрунтування для припинення бомбардувань. Я думав, що отримав тверде запевнення в цьому напрямі, і тому прийняв його запрошення.

Тут немає сенсу вдаватися в подробиці того, що тоді сталося. Ми зіткнулися з несамовитою і жор-

стокою опозицією вищого військового керівництва щодо цього проекту. З кількох розмов з Макнамарою, якому я робив звіти про технічний прогрес і труднощі проекту, я зрозумів, що він не сподівається отримати підтримку в Білому домі. В кінці 1967 року, більш ніж через рік після того, коли Макнамара покинув свій пост міністра оборони, я прийшов до висновку, що проект було провалено через хибну зовнішню політику і що ця технологія буде використовуватися військовими для своїх цілей.

На початку січня 1968 року я подав у Пентагон повідомлення про свою відставку на основі того, що був проти американської участі у війні у В'єтнамі. У той же час, оскільки я не міг донести громадськості причини моєї відставки через прес-інтерв'ю, я надіслав своїм колегам-вченим у Сполучених Штатах листа, в якому пояснив свої дії. Як і слід було очікувати, новина про мою відставку згодом стала відома журналістам і в науковому журналі була опублікована стаття про цю подію...

Після моєї відставки я не мав жодного стосунку до подальших досліджень групи Джейсона, і вважати мене її членом в 1970 р., як написано у Вашому листі, є неправильним. Тепер я хочу звернутись із запитанням до Вас. В останні кілька місяців я отримав майже 500 (так, майже п'ятсот) листів зі Східної Німеччини (НДР), що закликають до опозиції проти війни у В'єтнамі і т. д. Більшість цих не дуже дружніх листів, які мають майже ідентичний текст, очевидно, кимось скоординовані. Моє запитання: чи є Ваш лист також продуктом того самого управління, і якщо так, то хто керує цим всім?

З повагою
Г. Кістяківський»

47

І знову до слідчого їй довелося пройти тим довгим коридором, яким ідуть зазвичай в тривожному очікуванні нової напасті, бо там не марципанами частували. Але цього разу вона брела байдуже як ніколи, смерть медсестри і правда про лист від Георгія прищемили душу їй до решти, цілковито абсурдним стало недорікувате життя, від якого вона й так марципанів давно не чекає.

Олена переступила поріг, зиркнула в бік, де звично слідчий сидів, і оторопіла: там справді сидів черговий слідак, у формі, як би належало, тільки був то... Микола Кручинов, колега по праці у фізтехнічному, який до того ж їй колись симпатизував.

– О-ле-на, – видушив із себе по мимовільній мовчанці чомусь по складах, мов щойно лиш починав вчитися говорити.

Він готувався до цієї розмови, обдумував кожне слово, та все те надумане враз пропало, вивітрилось і щезло, заledве вона переступила поріг; йому хоч хотілося обняти її на правах колеги та ще й залицяльника давнього, він навіть порух підсвідомий зробив, та враз спохопився, а то ще когось принесе не в пору і той застане його в обнімку зі злочинцем – його, доволі перспективного працівника, якщо шануватиметься і дбатиме про себе.

Так вони й стояли, одне на одного спантеличено дивлячись, доки не пересилив себе Микола.

– А я в органи перейшов... Тобто мене перейшли. Знаєш, гадаю, як тепер із цим буває.

Танула, як сніг після перших приморозків, ніяковість і напруженість, Кручинов говорив про себе, мова його все швидшала, наче рипом таким зігна-

ти хотів скованість перших хвилин, нарікав на своє життя, що після захоплення Оленою так собі пари їй не судилося уподобати, та ще оповідав, чому його аж сюди занесло.

– Історія ця довга, але якщо кількома словами... На Уралі почала діяти цікава лабораторія. Там всі колеса крутить такий собі Тимофеев-Ресовський, що навіть кандидатської дисертації не захистив, але розум потужний. По тому, як лапнули його в Німеччині, де він багато років займався наукою, хоча паспорт радянський мав, то завезли спершу в Карлаг, де мало кінців не віддав. Але спохопилися вчасно, вивчили та придивилися – то ж зубр неабиякий. Так, до слова, його Зубром і звуть...

Кручинов на мить приспинився, аби перевести подих, та ще на Олену глипнув – чи бодай трішки від несподіваної зустрічі шпари їй відійшли:

– І мені та таким, як я, наказано невідкладно обшастати табори та шукати для Зубра фахівців. Ядерний вік за цим вікном запилюженим, тож конче потрібні радіологи, хіміки, фізики, дозиметристи, навіть ботаніки. І чудом твоє прізвище й ім'я мені втрапило в очі.

Боже, – думала, дивлячись на Кручинова Олена, – як він постарів... Можна лишень уявити, як сама вона тепер виглядає, варто лиш якимось на себе зиркнути збоку, не в уламок отой витрісканого і жовтілого дзеркальця, що десь теліпається у кишені.

– Звісно, то режимний об'єкт, за колючим дротом та лабораторія, де зараз німецьку мову полонених чути частіше російської. Порядки суворіші навіть тутешніх. Але все ж то не лісоповал...

До чого він хилить, – раптом стрепенулася, мов спросоння, Олена, – і нащо потрібне мені все те, з якимись лабораторіями заразом? Вона, доктор тех-

нічних наук, сокиру як вельми поважну техніку цілком і давно освоїла, лопатами стали долоні й забули вони про мозолі, попри харч гірше жебрацького в плечах поширшала і схожою стає не на жінку, а на якогось чоловічиська, мужлана, як тут кажуть, гібрид досі незнаний, людиноподібний чи орангутангоподібний швидше. І лісоповал – то ще не найгірше, он сусідній загін жіночий, в якому три професори з Києва, один доцент із Харкова й кілька ще інженерів, заставили вирубати дві ополонки і наказали двадцять годин на добу воду з одної ополонки черпати та виливати в іншу.

Злодій в законі, отой монгол чи там хто, Крук, хоча я збрехала, повірив усе ж, що я ще жива людина. А цим все не йметься... Що ж то за народ такий, що найлютіший бандит на тлі його бачиться потомственным і чистокровним аристократом?.. А ти гуляй собі, чоловіче, може, ще яку зірочку на погони вчеплять – про мене, хоч обвішайся ними до сідниць.

– Я пропоную тобі в ту лабораторію перейти, – вляглося на душі врешті в Кручинова і він говорив тепер звичним розміреним тоном, який на допитах свідчити мав про зваженість його, а то й доброзичливість.

Він спіткнувся було на хвилику, а по тому без віддиху заговорив:

– А ще прошу вийти за мене заміж. В мене квартира розкішна, дають в найлихіший час, як ми кажемо, наркомівський пайок. Опісля лабораторії через рік я тебе, хай навіть обценьками, але вирву...

Яка ж радість, немислима і нездійсненна, буває на білому світі, – подумалось Олені, – лежиш в теплій ванні, біла піна навколо тебе аж кипить, ти знічев'я хлюпаєшся водою, приправленою хвойним екстрактом, і в усій ванні стоїть смолистий дух со-

сняка, сонцем пригрітого... І ти не голодна нітрішки, он там хліб і до хліба, то тільки в газетах, шматочки яких доходили інколи, голодні діти десь в Африці світять білками білими на чорних згорьованих личках. Справді-бо, є хліб звичайний, що так зманливо теплим ще пахне, не цей, з тирсою і трісками дерев'яними спечений, – ті тріски, як хапав пожадливо в'язень те, що хлібом чомусь йменували, не раз застягали у піднебінні й спричиняли рани, що кровоточили і гнили...

А ще почувся Олені голос із того листа, вигаданого душею безкінечно доброю, світлою і щирою, істинно ангельською душею, але голос той був Георгієвий справжнісінький: «може, ще не відцвів той бузок, де квітка п'ятипелюсткова трапляється»...

Вона не може по-іншому якось чинити, може, так хіба, як той голос підказує.

– Від лабораторії не відмовлюсь. А заміж – не судилося, мабуть, і чи судиться...

48

Олександр Богданович Кістяківський кинув кривий погляд на гостя.

– Що ви знову від мене хочете? – Кістяківський хоч і остерігався цього чоловіка зі всесильного КГБ, та все ж не здатен був приховати роздратування. – Я вже кілька разів давав пояснення про брата Георгія, якого й пам'ятаю ледве-ледве...

– Заспокойтеся, – всміхнувся поблажливо гість. – Зараз мене цікавить політ американців на Місяць і в цьому зв'язку прізвище Кондратюка.

– Перепрошую, я завідую кафедрою зоології хребетних в університеті, а предмети моїх досліджень так високо не літають. – Олександр Богданович встав з-за столу, даючи цим зрозуміти, що поспішає. – Прізвище таке мені не відоме і щось сказати про нього не здатен.

Гість не міг, звісно, Кістяківському пояснити, що опісля польоту американців на Місяць «тразою Кондратюка» це ім'я стало відоме всьому світові. Всьому, окрім його батьківщини. Тож амбіційний перший секретар республіканського ЦК Петро Шелест розпорядився дізнатися чим більше про Юрія Кондратюка: як це так – маємо «українського Ціолковського», а ніц про нього ніхто не відає.

Так вже повелося в цьому краї, що не мав він права на своє, міг бути тільки «український Мічурін», «український Кулібін» чи «український Ціолковський».

Але команда пролунала, і органи кинулися на пошуки. Найперш за свідоцтвом про народження подались у Луцьк, та виявилось, що не там шукають. Тоді гайда в Полтаву – в документах Кондратюк зазначав, що вчився у Полтавській гімназії. Тут пощастило знайти тих, хто його пам'ятав.

– Та це ж Саша Шаргей, – і хвилю не вагався колишній гімназійний вчитель Володимир Оголевець, тереблячи в руках пожовтілу вже фотографію з надірваним кутиком. – Але як пішов він з гімназії після восьмого класу, так відтоді Сашка я не бачив. Ще живе його родич у Полтаві – Даценко, може, він більше знає. А можна також перепитати в Кістяківського в Києві, що брат його десь в тих Америках...

Так появився на кафедрі в Олександра Богдановича неочікуваний і не вельми бажаний гість.

«Контора глибокого буріння», як йменували жартівники КГБ, продовжувала бурити. Ага, цей чоловік, справжнє прізвище якого Шаргей, виявляється, непростий тип, приховав, що воював у Білій армії – його, як і Георгія Кістяківського, силою загребли з Києва в денікінську шарашку, щоправда, Шаргею вдалося небавом звідти п'ятами накивати. Олександр намірився податися за рубіж, та на кордоні його заклали. А перед вояжем ночував у Кістяківських, з братами він раніше дружив – недарма на Олександра Богдановича пальцем із Полтави показували. Врешті йому дістали документи на померлого вже лучанина Юрія Васильовича Кондратюка. Так і випало решту життя людині прожити під чужим прізвищем та іменем, весь час потерпаючи, що виявлять його білогвардійство; боятися доводилось однаково і червоних, і білих...

Ще судилося йому розробляти вітрові електростанції для Криму, елеватори по Сибірах розбудовувати і в тюрмі – як же таланту високому без цього! – кілька років просидіти. Та хоча б де бував, лишалася завше з ним мрія про небо, і зосталась тоненька, всього в сто чотирнадцять сторінок, книжка «Завоювання міжпланетних просторів», видана на тяжко зібрані власні незавидні рублі: там з неймовірною далекоглядністю передбачена «траса Кондратюка», як уві-

йде вона в світову історію й буде тісно пов'язана з першим польотом на Місяць.

«Контора глибокого буріння» між тим бурила далі. Як же можна піднімати на щит ім'я чоловіка, який приховав своє контрреволюційне минуле, як же можна таким пишатися радянській людині?! То добре, що він пішов добровольцем на фронт вже у липні сорок першого, але ж... Виявляється, він не тільки за контрреволюцію воював, а ще й зрадник, фашисту служив.

Як розбирали німецькі архіви після війни, то знайшли, що начебто полонений Юрій Кондратюк працював у Вернера фон Брауна на ракетній базі у Пенемюнде. В архів потрапив неповний зошит, знайдений на полі бою німецьким солдатом і переданий своєму командирові, а той вже куди треба здав. Зошит, підписаний справді Кондратюком, був заповнений розрахунками з ракетної справи. Ним негайно зацікавилися поважні німецькі інстанції і в табір для військовополонених дали терміновий запит. А там справді виявився Юрій Васильович Кондратюк – повний збіг імені й прізвища.

– Твій зошит? – показали йому дрібно писані каракулі й формули.

Полонений враз докумекав, що має шанс бодай на днину яку облежити власну долю, тож не кліпнувши відказав:

– Мій...

Коли доставили його на ракетну базу, то виявилося, що для цього Кондратюка все писане було китайською чи японською грамотою – з його освітою трикласною...

З того бою, під час якого зошит з формулами загубився, вже не судилося повернутися Кондратюку справжньому.

Збіжать роки, і, як готуватиметься політ на Місяць, виникне жорстка конкуренція між маститим ще з часів німецьких ФАУ Вернером Брауном і Джоном Хуболтом, чиї ідеї суголосні з Кондратюковими.

– Ваші розрахунки не годяться, – зверхньо зиркнувши, твердив з апломбом знаменитості фон Браун, в якого була своя схема польоту.

Хтозна, чи сам Хуболт дійшов такої думки, чи ґрунтувався у чомусь на книзі Кондратюка, яка була в бібліотеці Конгресу і ретельно вивчалася в НАСА, тільки в журналі «Лайф» промайнуло речення, яке згодом передрукують російські видання: «Інженер Хуболт взяв свою ідею у російського автора Юрія Кондратюка, який детально теоретично обґрунтував цей варіант у книзі, випущеній 1929 року». Для американців усе в цьому краї було тоді «раша», а росіяни не стануть спростовувати, звісно, що автор «траси Кондратюка» – українець.

Джон Хуболт переможе в конкуренції з Брауном, зекономить державі мільярди доларів та удостоєний буде престижної нагороди «За видатні наукові досягнення». І коли Георгій Кістяківський з цього приводу здоровив Хуболта, з яким разом працювали у НАСА, то Джон, усміхаючись, між іншим докинув:

– Талановитий той ваш земляк, Кондратюк.

Тепер вже черга настала усміхнутися Кістяківському.

– Він не тільки земляк, ми з ним дружили в юності...

49

Час від часу тихо, мов розумів свою невчасність та нетактовність, дзеленчав телефон, Кістякаївський не піднімав трубки, хіба інколи скрива глипнути міг на нахабу: і в ту ж мить, засоромившись наче, телефон замовкав. Бо йшло інтерв'ю.

Не боявся Георгій Богданович журналістських мікрофонів, хоч і не набивався побалакати перед ними. Різні запитання чути йому доводилося: професійні, зі знанням справи, чи зовсім некомпетентні, глибокі за змістом чи примітивні або й дурнуваті у певному сенсі; питались, аби дійти суті справи чи просто на посміх виставити – бачте, як цього високого чинодрала ми на лопатки поклали...

А сьогоднішня розмова в офісі Національної академії наук, де разом з ним на запитання відповідав президент Массачусетського технологічного інституту Джером Візнер, йшла чомусь важко. Не були запитання навмисне в'їдливими, «аби дістати», але тема ще досі не переболіла...

Журналіст: Була війна у В'єтнамі, були жахливі бомбардування. І зараз складається враження, що немає уже призвідців, нема, як мовиться, крайнього. А хіба ви не були знайомі в той час із планами і прогнозами щодо бомбардувань?

Візнер: Я, звичайно, нічого не знав про це.

Кістяківський: Ми вже не працювали тоді у владних структурах.

Візнер: Я виїхав з Вашингтона у березні 1964-го, а війна палахкотіла по тому. Також я не вивчав спеціально випущені документи про бомбардування, тому мені говорити складно. А тут треба бути вельми зваженим.

Кістяківський: Щодо мене. На той час я мав достатній досвід, щоб відчувати роботу уряду, де не всі говорять однією мовою і не в усіх однакові цілі. Пен-тагон, звісно, вельми різниться від Агенства контролю за озброєнням та роззброєнням. Водночас, хоч як то дивно, я був ще достатньо наївний і вірив: якщо президент балотується на виборах і робить заяви, що він за мир, на відміну від свого опонента, то так насправді має бути.

Візнер: Ну, я вірив з інших причин, хоча не був у добрих стосунках із президентом. Я бачив, як він наполягав у Білому домі на ініціативах щодо роззброєння, натискував на співробітників Білого дому й на мене при тому числі. Але я не був залучений до в'єтнамських обговорень... Я підозрюю, що ніхто з моїх однодумців не працював би там, коли б ми могли передбачати шлях, яким піде війна.

Журналіст: Я вражений, що ви нагадуєте звичайних громадян, отаку собі людину з вулиці, коли насправді були задіяні у верхах у Вашингтоні та, імовірно, мали деяку владу.

Кістяківський: Я гадаю, що ви перебільшуєте наше становище, моє зокрема. До того часу я перестав бути членом наукового консультативного комітету президента. Джеррі, ви все ще, пам'ятається, там залишались?

Візнер: Так, я ходив на засідання, але стратегічні питання в комітеті не обговорювались. Джонсон ніколи не виставляв себе затятим ура-патріотом і не лякав нікого ядерною зброєю, як Голдуотер. Ми ніколи не говорили з президентом про В'єтнам, тому не маємо права твердити, що були обмануті.

Журналіст: Якщо такі люди, як ви, почувались безсилими, тож хто у той час мав особливий вплив?

Візнер: Непросто на це відповісти.

Кістяківський: Такий штрих. Як у нагороду за мої заслуги в час виборчої кампанії я був призначений членом – то потім вияснилося – практично фіктивної організації. Мене ввели до складу консультативної ради із зовнішньої політики. Однак та рада лише один раз чи двічі зібралася, провели брифінг. І все. Саме тому я написав відомий лист президентові.

Журналіст: За обтічними фразами, як може видатися сторонній людині, ховається у вас отаке собі благодушся – не моє кипить, не моє горить і взагалі моя хата скраю. Деся там гинуть люди, на голови їм падає напалм, але ж це не біля моєї домівки. Тоді у вузькому колі подійкували, що військові готові були навіть використати ядерну зброю. Чи ви пробували якось спинити ці лихі думки та наміри?

Кістяківський: Звичайно, загроза застосування ядерної зброї у В'єтнамі була постійно в наших думках. Я міг би навести бодай такий епізод. Він трапився у період війни, коли один з наших старших генералів з В'єтнаму зробив вельми тривожну публічну заяву. Мовляв, не було ніякої потреби хвилюватися про долю населеного пункту Ке-Сан, бо, якби звичайна зброя не спрацювала, ми б використали тактичну ядерну зброю. Коли я прочитав цю заяву, то, звісно, не міг залишитися байдужим. І я потелефонував до двох поважних джентльменів, які до того були президентськими науковими консультантами, як свого часу і я. Вони працювали головами PSAC при Ейзенхауері, це Джеймс Кіліан, президент Массачусетського технологічного інституту, та Ісідор Рабі, професор фізики з Колумбійського університету, до слова, мій земляк із Галичини. Вони погодилися зі мною, що це була дуже небезпечна річ, навіть щоб згадувати про це, тим більше обговорювати публічно. І ми склали телеграму екс-президенту Ейзенха-

уеру, що був тоді у Палм-Спрінгс, цитуючи в ній генерала. Ми застерігали, що це матиме катастрофічні наслідки, бо збільшить небезпеку розширення війни. Ми послали цю телеграму Ейзенхауеру.

І треба ж таке: президент Джонсон якраз в той день або десь орієнтовно в ті дні гостював у Ейзенхауера. Мабуть, Ейзенхауер був дуже стурбований і говорив енергійно з Джонсоном. Я вважаю, що це таки мало місце. Невипадково протягом менш ніж 48 годин кожен з нас – Кілліан, Рабі і я – мав особистий телефонний дзвінок від міністра оборони Роберта Макнамари. Міністр говорив, що він за дорученням президента має твердо заявити: не було ніяких плануваль, навіть на випадок особливих обставин, щоб використовувати ядерну зброю. І не передбачається.

...Закінчилось інтерв'ю, відкланявся Візнер, навіть замовк телефон, що спершу дзенькотів настирно, потім, знімаківши певне, подзенькував розмірено, а врешті лише бурчав невдоволено.

Ні, не зараз, Георгію, тобі ця думка прийшла і не розмова сьогоднішня викликала появу її, хіба лиш на мізер якийсь, на мачине зерня рішучості додала.

Він не може картати себе, що пішов на державну службу, він повинен був тоді піти, бо раптом по німецькому зловісному гайворонні над людством ще страхітливіше знялося гайвороння російське; хоча він не послухав Едварда Теллера і не долучився до творення бомби водневої, та ні в дотепності, ані в логіці Теллеру не відмовиш. Коли його якось спитав журналіст:

– Що було б, якби Сполучені Штати не мали водневої бомби?

– Тоді інтерв'ю це велося б російською мовою. А могло й просто не відбутися, бо я згнів би у концтаборі, в Сибіру.

Але сьогодні він має вчинити інакше.

Він кидає віднині будь-які зв'язки з державними службами, звісно, за винятком Академії наук – то територія інша, неспівмірно чистіша, й подає у відставку з усіх президентських і урядових структур.

Звісно, він міг би себе якось хитро заспокоїти, помастити чимось підсолодженим душу, що з незгоди бунтує та смикається безпорадно. Зрештою, відмазатися та докази знайти може не згірш Ганса Бете, що став минулого року Нобелівським лавреатом.

Ще як Бете був лише консультантом у Лос-Аламосі, то вельми скрушно казав:

– Воднева бомба – уже не зброя, а засіб змити з землі цілісінькі народи. В діло її пустити – то зрадити людському глуздові і власне природі християнської цивілізації.

А потім, як підохотили та заохотили чоловіка, то дещо інше від нього чули: якщо така бомба можлива, то буде вона у нас – і рано чи пізно в Росії також. Тому можливу загрозу належить урівноважити.

Коли ж цього доказу комусь забракне, то був готові інші: одна річ творити зброю в мирний час, інша – як гримлять день і ніч гармати. Справа моральна, як палає війна, отож Корейська кампанія не лише помастила сум'ятну душу, вона мов прикрила її теплою ковдрою безгріховності.

Різне в житті трапляється, може, й ці докази ще чиюсь невіру не переконають, тоді по секрету поділитися Бете може: там такі технічні пороги, які ніяк і нікому не переступити. Тож усе те марнота і звичайнісінькі перегони різних науковців. А ще Бете, махнувши меланхолійно рукою, міг докинути:

– Як не я, то інший обов'язково знайдеться...

Він міг би злукавити, як Ганс Бете, однак не буде. Як не був, попри настирні припросини, серед авто-рів водневої бомби.

Досі робив ти все, навіть у Лос-Аламосі, все, що за потрібне вважав, аби війни спинити, і відставка – то ще одна дія задля цього, яка зараз під силу.

Ти отримував сотні листів, печених десь на втаємничених кухнях Штазі та КГБ, а відправлених з комуністичної Німеччини, навіть Франції чи інших країн від імені духовно зламаних або куплених, обдурених і нещасних учених. Тебе гудили і винували як співучасника в'єтнамської трагічної епопеї, співвинуватця пролитої крові людської.

Тепер, по твоїй відставці, можеш чекати такі ж листи, печені там само, тільки лукаво-хвалебні, з нуднуватим підлещуванням, їх відправлятимуть з різних країн, але мета буде одна. Хитро всміхаючись десь у тих втаємничих запічках, справжні автори листів чекатимуть з нетерпінням – чи вдасться нацькувати на мене тутешню громадськість, люд здебільшого не втаємничений в усі підлості тої царини життя, яке політикою іменують. І як же тішитимуться вони, аж слинка від задоволення побіжить, як потиратимуть руки, коли нацькувати врешті зуміють: тебе йменуватимуть російським симпатиком, що перестав бути патріотом держави, яка дала тобі прихисток, дала хліб. І полетить у тебе каміння, навіть брили цілісінькі, воно ранитиме вельми скулко, але не тіло, а вразливу душу, бо то буде каміння зі шпальт газет, з передач радійних чи телевізійних. В тебе плюватимуть, оберемками прокльони навздогін тобі посилятимуть, а ім'я твоє в калюжі бруду топтатимуть і притоптуватимуть.

Нехай...

Ти маєш завжди лишатись людиною, не піддатися спокусі відсидітися тихою мишею, не пустити у свою душу червоточину, ти, зрештою, маєш право на нужність, яке життям заслужив.

50

Ластівка сіла на підвіконня, що нечасто буває, стукнула кілька разів дзьобом у скло, а врешті, манірно викрунувшись, змахнула чорними крилами і погнала геть прудкою стрілою. Георгій знов був у тому домі, у Будаївці під Києвом, де народився, знову був хлопчаком, якого, хоч хрестили Георгієм, всі кликали зараз просто Горя, в тому домі, куди так охоче приїжджав до бабусі, – тут привілля, не те, що в місті, тут до знемоги залюбки погасаєш, тут без крил літає душа...

Кістяківський прокинувся з тим просвітлінням, яке буває після легкого і приємного сну. Пташка стукає у вікно, хай навіть вві сні, то на добру вісточку, – казала бабуса.

А вість справді не забарилася. Він як віце-президент Академії наук Сполучених Штатів разом з іноземним секретарем Академії Гаррісоном Брауном має летіти в Москву підписувати угоду про міждержавне наукове співробітництво. Заодно має вручити Кімберівську медаль генетикові Миколі Володимировичу Тимофєєву-Ресовському, поважному вченому, що відсидів низку років у російських концтаборах. Ця нагорода шанувалася майже як Нобелівська, і не тільки за прагматичною вартістю – медаль з чистого золота важила чотириста грамів, а ще до медалі додавався чек на дві тисячі доларів (за такі гроші у ті часи «Волгу» можна було придбати). Медаль була однією з найвищих нагород у галузі генетики. Її удостоївся також земляк Кістяківського, немирівець і киянин Феодосій Добржанський.

То вже потім, все ще напівпошепки розказуватимуть Кістяківському майже детективну історію, як

носом крутили владу імущі в Росії, аби не дійшла на-города до вченого.

Рекомендованим листом за підписом Г. Брауна було направлено повідомлення про присудження Кімберівської премії. За традицією, нагороду має вручати на спеціальному засіданні Національної академії її президент Фредерік Зейтц. Тож завчасно було направлено також послання президентові АН Радянського Союзу М. Келдишу про запрошення вченого у Вашингтон 25-28 квітня 1966 року. Всі витрати, йшлося у посланні, бере на себе американська сторона.

Та от притичина – наче на занедбаному хуторі, ніхто в Москві не знає про ту високу нагороду генетиків. Хтось тільки згадав, що в Брно, у музеї Менделя, бачили на цю тему стенд. На щастя, Жорес Медведєв, що полюбляв фотографувати «про запас», попутно схопив у кадр і цей стенд.

Гадали науковці, що Келдиш принаймні привітає вченого з приводу нагороди, та де там – адже зек колишній Тимофєєв-Ресовський.

А далі запрошення загубилось.

Почалися пошуки в іноземному відділі Академії, там головами кивали, – а може, воно у головного вченого секретаря? Той довго гортав свою немолоду пам'ять, аж доки висловив здогад, що, може, документ переслали в Академію медичних наук.

Президентові тамтешньому поспішати нікуди, написав резолюцію: спершу вияснити статус Кімберівської премії, знайти список попередніх лавреатів, доповісти йому, що то за птиця – засновник премії...

Як на віддаленому хуторі.

А коли все з'ясували з горем навіп, то викликали на килим Тимофєєва-Ресовського: так і так, присудження цієї премії, на думку компетентних інстан-

цій, є провокацією американців, тому потрібно від неї відмовитись.

Микола Володимирович, маючи гарт концтаборів, не згодився на таку пропозицію.

Всю крутню припинив приїзд Кістяківського: за високим дипломатичним статусом його мали в Москві зустрічати посол США і радянський диппредставник, тож відмовити у врученні не випадає ніяк, інакше воно просто відбудеться в американському посольстві.

Ще й тут академічне начальство – а вручення відбувалося в кабінеті президента Академії медичних наук – хотіло церемонію засушити та перетворити у відбувалівку: навіть про шампанське змушений був потурбуватися сам лавреат.

Вже за келихом вина Микола Володимирович згадав прохання, яке передав Георгію Богдановичу.

– Даруйте, телефонувала мені одна жінка, звати її Олена. Вона доктор наук, фахівець серйозний: знаю напевне те, бо працювала у мене в концтабірній лабораторії на Уралі. Вона б хотіла бачитися з вами в аеропорту, як відлітатимете.

І знову Георгію Богдановичу вернулися ті осінні щемкі, осяяні жовтавим падолистом дні, коли зацвітали вдруге каштани й бузок у Києві, але вперше й навік незабутнє цвіло почуття; воно мандрувало з ним неблизькими світами, воно не просило нічого і навіть старалося не нагадувати здебільшого про себе, але воно десь жило, непримітно забившись кошенням несміливим у потаємний закапелок душі...

Закінчилися справи і вже в аеропорту він вглядався в кожне обличчя, аби упізнати єдине, яке не стерлося в пам'яті й через низку десятиліть. Ось старшенький чоловік із сивою професорською борідкою – напевне, виглядає когось із внучат, дівчина,

студентка з усього судячи, сором'язливо і нетерпляче довгими віями поблимує – хтозна, чи не жениха зустрічає, далі старшенька жінка з обвітреним обличчям із букетом «котиків», весни близької пухнастим вісником, а ще далі – цілісінький сімейний виводок, мама з трьома дівчатками, що аж підстрибують з нетерплячки, зустрічаючи, можна гадати, татуся...

Пропливали обличчя, проходили мимо люди, як проходять літа, зустрічалися і розминались, як розминутися можуть долі.

Раптом спало на думку йому щось таке дивовижне, до чого не здужала сягнути та думка раніше: може, він через те й одружувався тричі, бо почуття ще дихало, билося серце його так тихо-тихенько, що за клопотами поважними й не поважними став глухий, як тетеря, і не почув той перестук; кожного одруження гадалось йому, що то воно, воно вернулось крізь мліч років і десятиліть, єдине і неповторне, що зацвіло бузком тим київським дивним; та розвіювалася мліч – і розвіювалася мрія про нього в тому тумані...

А Олені так хотілося зустріти його букетом бузковим, та ще лежали за містом наприкінці березня глибокі сніги, прикидавши сонний поки первоцвіт; звісно, зідалися вже ті сніги, тверділи та крупнозернистими поступово ставали, зблискуючи на сонці кристалами-зернями – тільки вербові гілки хоробро вкривалися ніжно-пухнастими «котиками».

Ось уже делегація наближається, майже порівнявся гурт люду, який вирізнявся і одягом, і ходою: вона таки впізнала його, може, швидше відчула... Звісно, Олена не кинеється йому в обійми, як то природним було б навіть через рік по розлуці, але ж виступити достатньо хіба півкроку...

Вона встигла угледіти, як поспішно і навіть панічно, шукаючи когось, Георгій кидає погляд з одного обличчя на інше, як помітно нервується, – і від того защеміло щось у грудях і тепло на серці стало.

Він шукає її...

Вона вже набралась хоробрості простягнути ті «котики», як раптом холод її скував, він, може, навіть був кріпший, як у таборі в пору водохрещенську: куди?! Куди, добра людино, ти вже не та Олена, яка в пам'яті у Георгія, ти інша, ти бабуся зі зморхлим, мов халява поношеного кирзового чобота, обличчям, вицвілими очима і вставними залізними зубами. Може, й не відштовхне він, ніяковіючи, може, навіть зрадіє – та навіщо?

Хай же вона назавше лишиться тою Оленкою, яка в нього у пам'яті і якій вічно буде сімнадцять...

Ні, вона не проклинатиме його, що зламав їй життя, вона просто подякує долі, що дарувала те чисте і світле, як весільна фата, яку надягнути їй не судилося, те світле і щемно-прекрасне, що допомогло їй встояти на ногах на звивинах та розстанях цього століття безумного...

Георгій Богданович перебігав очима з обличчя на обличчя, шукаючи і не знаходячи те, яке, був певен незрушно, він безпомильно впізнає, однак вже вихід до літака наближається, а того жаданого і омріяного, що приходило в снах, все не було.

– Ви чекали когось? – запитав Гаррісон Браун, помітивши тривогу на обличчі Георгія Богдановича.

– Певне, з долею я розминувся, – пробував віджартуватися Кістяківський, всміхаючись лиш кутиком рота, однак усмішка зродилася кволою, з погано прихованою гіркотою...

Літак ревновав уже прогрітими двигунами і повагом рушив на злітну смугу, розходилися збуджені

зустрічню пасажери й ті, хто їх зустрічав. Але ще довго услід літакові дивилася немолода жінка з букетом «котиків» у руках.

Вона вглядалася в дзвінке весняне небо навіть тоді, коли й слід літака в тому бездонні синьому розвіявся, розмився, загубився і щез...

Атомні перегони

Іван Корсак, розгортаючи перед читачами замулені сторінки історії, відшукуючи в них славні колись, а нині призабуті імена українських достойників, не втомно підтримує вогонь національної пам'яті нашого народу. В новому історичному романі «Вибух у пустелі» Іван Феодосійович зосередив свою увагу на участі українців у розробленні та застосуванні атомної зброї у середині минулого століття. Цю тему занедбано в нашій літературі й, окрім книжки Юрія Ранюка «Лабораторія №1, ядерна фізика в Україні» (Харків: Акта, 2006), практично нічого не запропоновано широкому читацькому загалу. Особливо актуальна вона сьогодні, в лиху годину, коли у важкій війні Україна намагається відстояти свою незалежність.

Насамперед варто зауважити, що фізика як галузь природничих знань досягла у ХХ столітті небувало-го успіху в поясненні багатьох процесів і явищ. Людство зрозуміло, звідки Сонце черпає енергію і чому воно світить, чому зірки різного кольору і якими силами можна вирватись за межі нашої Землі, щоб мандрувати у Всесвіті чи висадитись, наприклад, на Місяць. З-поміж різних відгалужень фізики саме ядерна фізика стала престижною і зумовила стрибок у розвитку нашої цивілізації. З розщепленням атомного ядра вивільнюється колосальна енергія, тому постало питання практичного її використання. Але перш ніж будувати атомні електростанції, крейсери, криголами тощо нагальним стало питання створення атомної бомби, яка одним ударом величезної руйнівної сили могла б паралізувати противника. Таке завдання було зумовлене Другою світовою війною,

коли нацистська Німеччина, намагаючись уникнути поразки, хотіла застосувати атомну зброю перша. На той час (1930–1940-ві роки) фізична наука в німецьких університетах досягла чи не найвищого в Європі злету, особливо ядерна фізика.

Ще у вересні 1939-го, одразу після окупації Польщі, німці затвердили проект розроблення атомної бомби. Над його втіленням у Німеччині працювали учасники «уранового клубу», зокрема такі світила як Вернер Гайзенберг, Вальтер Боте, Отто Ган, Карл-Фрідріх Вайцзекер, Ганс Гейгер, Пауль Хартек, Фріц Штрассман, Фріц Гоутерманс та інші. Багато з них мали вже досвід розщеплення атомного ядра. Перші три – лавреати премії Нобеля – найвищої наукової нагороди. В. Гайзенберг запевняв міністра озброєнь Німеччини Альберта Шпеєра, що «є підстави очікувати в найближчий час зброї в мільйони разів потужнішої, ніж відомі досі вибухові речовини». На початку 1945 року Шпеєр вихвалявся: «Нам би ще рік – і тоді ми виграємо війну. Існує вибухівка розміром як сірникова коробка, яка здатна спопелити весь Нью-Йорк». Донесення розвідок про німецькі ядерні плани стимулювали уряди великих країн до своїх пошуків у цьому напрямі. Одразу до «атомних забігів» з Німеччиною долучилися США, СРСР, Англія, Франція, Італія та Японія. В США за розпорядженням президента Рузвельта стартували секретні роботи над атомною бомбою під назвою «Манхеттенський проект». Місцем для його втілення стало Богом забуте, а нині відоме на весь світ містечко Лос-Аламос у штаті Нью-Мексико. Керував проектом генерал Леслі Ґровс, а від фізиків його очолив Роберт Оппенгеймер. Часу на все було обмаль і бракувало б навіть тоді, «якби сонце голоблею якось підперти», як дотепує автор.

В усій цій історії Корсаку вдається відшукати і «український слід». Він описує, як Р. Оппенгеймер наполегливо запрошує до проекту спеціаліста з вибухових речовин професора хімії Гарвардського університету Георгія (Юрія, Джорджа) Кістяківського (1900 р. н.), автора визнаної монографії «Фотохімічні процеси». Щоб підпалити «ядерне багаття» (тобто створити «доцентровий вибух», при якому підкритична маса палива стає надкритичною), він повинен був придумати «сірник» – запал до атомної бомби. А далі вона сама палахкотітиме «диявольським полум'ям». Георгію аж ніяк не хотілося «зриватися» з насидженого місця після непростих життєвих доріг, які він здолав. Позаду були рідний Київ, денікінська мобілізація, Туреччина, навчання в Берлінському університеті, докторат, Принстонський університет. Одружився, мав доньку. Але німецька загроза нависла над усім світом, а що це означає, він собі ясно уявляв. Німці вже окупували Бельгію і захопили там чимало уранової руди, вивезеної з Бельгійського Конго. Після окупації Франції вони здобули пристрій для розділення ізотопів урану – циклотрон. А після захоплення Норвегії отримали доступ до заводу-виробника важкої води, яку вони планували використати як засіб для гальмування швидких нейтронів. Автор розповідає, як англійській розвідці ціною неймовірних зусиль вдалося підірвати цей завод, захований у скелястих горах.

Іван Корсак принагідно виводить образи представників кількох поколінь славного роду Кістяківських. Дід Георгія Олександр (1833–1885) був професором кримінального права Київського університету. Це він дослідив і видав збірник законів «Права, по которым судится малороссийский народ». Сини Олександра – Богдан (1868–1920), Володимир (1865–1952) та Ігор

(1876–1941) – також стали знайомими людьми. Найстарший Богдан – батько Григорія – був правником, соціологом і філософом права. Його «українізував» родич Кістяківських Володимир Антонович, познайомивши з І. Франком та М. Павликом. У 1889 році Богдан відвідує Львів і навіть стає хрещеним батьком сина І. Франка – Тарасика. І. Франка та Б. Кістяківського з друзями заарештовує австрійська поліція, сприймаючи Богдана Олександровича за російського шпигуна. Після повернення до Києва його відраховують з університету і заарештовують удруге. Навчання довелося продовжувати в Берлінському, а потім – Страсбурзькому університетах, де Богдан здобув ступінь доктора наук. Згодом він повертається у Київ, а далі їде на Кубань, де його призначають «юрист-консульту Кубанського крайового уряду» на чолі з Миколою Рябоволом, який прагнув приєднати цей край до України. Однак не судилося.

Рябовола вбивають денікінці пострілами в голову, майже так, як це зробили недавно «путлерівці» у Москві з Борисом Немцовим за проукраїнську позицію. Там, на Кубані, через хворобу помирає й Богдан. Десь у той час його наймолодшого брата Ігоря як правника гетьман Павло Скоропадський запросив на посаду державного секретаря, а згодом зробив міністром внутрішніх справ. Як писав П. Скоропадський у своїх «Спогадах»: «У ділянці ж створення поліції та прийняття рішучих заходів у той час серед осіб, яких я знав, він був єдиною людиною, яка здатна на те, що в ту епоху було дуже важливо» [с. 251]. Щоб вплинути на ситуацію, він навіть заарештував С. Петлюру. Надія Суровцева у своїх «Спогадах» зазначає, що Ігоря називали «українським Столипіним», хоча «його імпозантний вигляд маскував повне безсилля» [с. 87]. До того ж на ньо-

го сильний вплив мали праві кола. Середульший син Олександра – Володимир – став видатним фізико-хіміком. Був дійсним членом Української АН (з 1919 р.) та АН СРСР (з 1929 р.), професором Ленінградської політехніки. Заснував колоїдний електрохімічний інститут. У Києві ж залишився тільки рідний брат Георгія – Олександр – професор-орнітолог, який мешкав у комунальній квартирі.

Щоб роман не перейшов у суто документальну оповідь, Іван Корсак вводить образ Оленки, з любові до якої Георгій ладен витворити п'ятипелюсткові квітки на китиці бузку. Його знахідка-вигадка для коханої так і залишиться стояти у Києві на домашньому столі, бо доля закине юнака у далекі світи. Тим часом Оленка закінчить фізико-математичний факультет у Київському університеті й згодом знайде роботу в Українському фізико-технічному інституті (УФТІ), заснованому в Харкові 1930 року. В той час це був найпотужніший науковий заклад в Україні. Саме в УФТІ започатковувалась ядерна наука Радянського Союзу. Одним із напрямів досліджень тут стала ядерна фізика. Тут була заснована й лабораторія № 1 з вивчення ядра. Її працівники вважали себе безпосередніми продовжувачами лабораторії Е. Резерфорда у Кембриджі. Лабораторією ж № 2 став потім Інститут атомної енергії, який очолив І. Курчатов. За іронічними словами автора, в цих лабораторіях «поважні вчені бабралися з мікросвітом» та «шпигували за електронами». Особливу популярність мали фізики-теоретики Дмитро Іваненко, Лев Ландау та Григорій Ґамов («три мушкетери», як їх ще називали). Ґ. Ґамов став предтечею розщеплення атомного ядра, запропонувавши теорію про потенціальний бар'єр ядра і ймовірність його подолання. З третьої спроби Ґамов зумів-таки прослизнути

крізь бар'єр більшовицьких кордонів і опинитися в США, де став автором кількох нобелівських ідей. Дмитро Іваненко запропонував у 1932 році протонно-нейтронну модель атомного ядра і ця його робота вийшла друком на два тижні раніше, ніж подібна у В. Гайзенберга. Цього ж року «Високовольтна бригада» інституту повторила дослід англійських учених Кокрофта та Волтона з розщеплення ядра атома літію, про що повідомила московська газета «Правда» ще до публікації результату. Перебуваючи в УФТІ, академік С. Вавілов публічно визнав: «Ваші вчені творять більше чверті фізики всієї держави». У 1940 році співробітники Харківського фізтеху подали заявку на винайдення атомної бомби та схему виробництва урану-235.

Для роботи в УФТІ було запрошено відомих зарубіжних фізиків, таких як Олександр Вайсберг, Фрідріх Ланге, Фрідріх Гоутерманс. Останній очолював «Високовольтну лабораторію». На початку 1938 року Гоутерманса заарештовують на московській митниці, де він оформляв свій виїзд за кордон. І тут автор вдало перекидає місток між подіями в СРСР та за його межами. У Гоутерманса НКВД вилучає «загадкову» записку Олені до Григорія. Олену заарештовують і відправляють на виправні роботи в сибірські табори. Перед читачем пропливають картини з життя в'язнів. Щоб не замерзнути на лісопозалі, Олені радять підсипати у кирзачки свіжий попіл. Деспоти, виколисані в «кривавому болоті монгольського рабства», ламали дітям один за одним пальці, допоки їхні мами не підписували потрібного їм папірця, або залишали в'язнів на ніч босоніж на льоду. Ноги потім ампутувували. Дистрофія і цинга були майже поголовно. Людство не опускало людини до такої ниці, до такого приниження її гідності,

як це було в сталінських ГУЛАГ'ах. Незважаючи на все, Олена таки залишалась живою, бо жила мрією...

Іван Корсак переміщує читача в Лос-Аламос, де Г. Кістяківський разом з підпорядкованим йому колективом (600 співробітників, серед яких один під іменем «Ніколас Бекер» – основоположник оболонкової теорії атома Нільс Бор) набивали «мозолі в мізках», у поті чола працюючи над прискореним виконанням проекту. Пристрій Кістяківського мав стиснути півкулі до небувалої в природі щільності. Був страх, що може піти щось не так. Тому, щоб убезпечити людей у разі аварії і термінової евакуації, сюди проклали восьмирядову дорогу. Панував надзвичайний режим секретності. За таємницями атомного проекту США «полювали» близько двох сотень радянських розвідників. Учені не зовсім розуміли потребу в таких пересторогах. Дотепник Річард Фейнман продемонстрував якось секретникам, як за десять хвилин він може відкрити сейф з надсекретними документами.

Тим часом Георгій винаходить нову вибухівку – баратол. Почалися спроби вивідати і його секрети. Дещо Георгій розповів науковому раднику Черчилля лорду Червелу. Останній доповів Черчиллю, що баратол зовсім не підходить до вибухових ліній і що Г. Кістяківський перебуває на хибному шляху. Черчилль передає це президенту Рузвельту, той – генералу Гровсу. Щоб протистояти такому напору, довелось, як пише автор, скористатись відомим способом – створити комісію, до якої залучили найменш компетентних. Спроби росіян “задружити” з Георгієм були марні. Він приятелював лише зі знайомим киянином Ігорем Сікорським та ще з такими як Олексій Сахновський, проектувальник автівок, зокрема відомих «студебекерів».

Отто Фріш мав завдання точно визначити критичну масу урану в обох півкулях та швидкість їх зближення. Експерименти ж зі зближенням двох півкуль для ланцюгової реакції проводив відчайдух Луї Слотин голими руками, лише з викруткою. Зрештою це коштувало йому життя, коли він не встиг швидко розвести півкулі й багаття спалахнуло перед його очима. Через дев'ять днів його не стало...

Кульмінація роману Корсака настає, коли в Лос-Аламосі було виготовлено бомбу і настанала черга її випробування. Воно відбувалось у безлюдному районі Аламагордо. Ніхто не знав, що буде. Вибухне вона чи ні, а якщо так, то якої сили буде вибух? Енріко Фермі й Едвард Теллер побоювались, чи не загориться все повітря в атмосфері Землі. У Георгія було близько півмільйона своїх випробувань без єдиної великої аварії, але й він хвилювався. Сталося! В епіцентр вибуху послали танки. Прилади, що вимірюють радіацію, зашкалювали. На місці вибуху утворився кратер глибиною вісім метрів та завширшки у пів кілометра. Після вибуху Оппенгеймер процитував рядки зі священної індійської книги «Бхагавад-гіта»: «Якщо тисячі сонць раптом спалахнуть на небі, то стане людина смертю всьому сущому, загрозою на Землі».

Час швидко збігав. Настала мить, коли союзні війська висадились на французьке узбережжя Ла-Маншу. За їхніми передовими частинами йшов загін особливого призначення «Алсос», завданням якого було відповісти на запитання, в якому стані перебуває урановий проект Німеччини. Для цього фронтовикам видали лічильники Гейгера, брались проби на радіоактивність з усіх водойм, захоплювалися всі наукові установи і вилучались наукові документи. Успіх чекав у Страсбурзькому фізичному інститу-

ті. Чотири знані фізики здали документацію та показали імена колег, залучених до атомного проекту. Виявилось, що фізичний та хімічний інститути Товариства імені кайзера Вільгельма були головним «ядерним гніздом» німців. Понад півсотні вчених, причетних до проекту, опинились під арештом. Проблема постала, коли виявилось, що лабораторії та завод із виготовлення металевого урану розміщені відповідно у містах Гейсінген та Оранієнбург – у французькій та радянській зоні окупації. Американці не хотіли, щоб ядерні секрети дістались ще комусь. Тому було вирішено захопити Гейсінген і, що можна, демонтувати, решту підірвати, а по заводу в Оранієнбурзі завдати потужного бомбового удару. Згодом у шахтах було виявлено іржаві бочки з 1100 тонн уранової руди. У німців вийшла затримка через рішення сповільнювати нейтрони важкою водою, а не графітом. А далі, щоб закінчити якнайшвидше Другу світову війну без воєнних втрат, уряд США вирішив скинути на японські міста Хіросіму й Нагасакі по А-бомбі. Полковник Пол Тіббетс написав на носі бомбардувальника, що вирушав у той страхітний рейс, ім'я рідної матері – «Енола Гей». Світ був вражений, довідавшись, як «у трамваї-привиді за поручні тримались одні лише кістки, бо тіла спопеліли». Японія капітулювала, але ніхто не святкував перемоги над нею. Оппенгеймер сказав, що йому «здається, що на наших руках кров». У січні 1946-го Кістяківський покидає Лос-Аламос задля праці в Гарвардському університеті. Учасники проекту отримали від уряду грамоту «За заслуги». Заглянувши у пашу диявола, людство, здавалося б, мало причини зупинитись. Та де там...

«Совіти» у подарунок до XXII з'їзду своєї компартії вирішили випробувати на острові Нова Зем-

ля новий вид зброї – водневу бомбу. Хрущов повелів зменшити потужність вибуху, «аби вікна в столиці не повилітали». Наслідки вибуху були вражаючі: в радіусі півсотні кілометрів розтанув двометровий шар снігу, горіла земля, ударна хвиля двічі обігнула земну кулю, за вісімсот кілометрів від епіцентру вибуху повилітали шибки у вікнах. Утворились радіоактивні озера. Радіоактивна хмара посіяла невидиму смерть не на одне століття. Потім «совіти» продовжували свої випробовування у Казахстані біля Семипалатинська. Не раз над казахстанським степом вставало «ядуче сонце». На Тоцькому полігоні танки й піхота стали «піддослідними кроликами». Бо хіба Москва рахувалася з людьми? «Москва слезам не веріт, Москва кровушкі жажде». Поява у «совітів» обох бомб була зумовлена не стільки успіхами радянських вчених (які спали в «шарашках», не знімаючи на ніч взуття, з зав'язаними вухами, аби щурі їх не відгризли), скільки завдяки шпигунству. Вивідати атомні секрети США їм допомогли Етель і Джуліус Розенберги, за що й були засуджені в США до страти на електричному стільці.

Хрущов заявив, що покаже капіталістам «кузькину мать». Це знову всіх мобілізувало. Коричневий фашизм знищено, а червоний залишився: «народ, що по вуха у лайні, весь світ пнеться туди затягнути». А ще автор нагадує відомі слова: «впоперек цивілізаційного поступу людства лежить велетенська рептилія з маленькими мізками і міцними щелепами – ім'я її Росія». Тут Корсак зазначає, що відповідальність і вину за такий стан речей несе й російська інтелігенція, яка майже завжди підтримувала імперські устремління своїх очільників. О. Пушкін возвеличував Єрмолова – покорителя Кавказу та Суворова – покорителя Варшави. Л. Толстой витво-

рив неіснуючу «рашу», а Н. Некрасов вихваляв вішателя Муравйова. У наш час бачимо, як російська інтелігенція вітає (за невеликим винятком) чергове «покореніє» Криму та підтримує війну на Донбасі. Їм замало «покореній» Сибіру, Кавказу, «прорубування вікон» в Європу, придушень Угорщини та «Чехословацької весни»..., їм хотілось ще покорити Афганістан, хотілося мити кирзяки в теплих водах Індійського океану. А нині «рашизм» стає загрозою для всього світу.

Щоб стримувати «совітів», фізик Едвард Теллер очолив у Ліверморській лабораторії проект з розроблення водневої бомби. І тут не обійшлося без участі уродженців нашої землі. Попри те, що Г. Кістяківський відмовився брати участь у цьому проекті, співавтором Теллера у розробленні цієї бомби став професор Станіслав Улам зі «славногo міста» Львова. Дивовижні проекти тоді висловлювались: ядерними вибухами Теллер радив пробити тунель через Мексику, зробити канал паралельний Панамському та гавань на Алясці. Як висновує Корсак: «Порохівниця науки – безмежна». Лавреат Нобеля Ганс Бете писав, що «воднева бомба – засіб змити з Землі цілі народи. Пустити її в хід – зрадити людському глуздові й природі християнської цивілізації». Нільс Бор побоювався, що термоядерна реакція за певної потуги може охопити всю атмосферу Землі й навіть світовий океан. Однак коли Теллера запитали, що було б, якби США не мали водневої бомби, Едвард відповів: «Тоді це інтерв'ю велось би російською мовою».

Після цього розпочалася «ракетна гонка». Американський уряд довідався зі слів німців, які поверталися з ГУЛАГ'ів, про радянські міжконтинентальні балістичні ракети (МБР). Г. Кістяківський знову

здіяаний. Він очолює науково-консультативний комітет Міністерства оборони США з проблем балістичних ракет та стає радником президента США Ейзенхауера з питань науки й техніки. До комітету входили поважні вчені з різних ділянок знань. Комітет рекомендує уряду США надати пріоритет будівництву своїх МБР. Такої ж думки дотримувались учені Ю. Вігнер і Дж. фон Нейман. З останнім Георгій товаришував, поважав угорця за його «надзвичайно швидкий розум». У планах були: політ супутників, у тім числі з людиною, посадка на Місяць та відправка зондів до Венери і Марса. Ейзенхауер заснував НАСА – космічне агентство, і вже у квітні 1959-го було набрано першу групу астронавтів.

Пройде небагато часу, і американці полетять на Місяць «трасою Кондратюка». Коли перший секретар ЦК КПУ Петро Шелест про це дізнався, розпорядився вияснити, хто цей чоловік: «Маємо українського Цюлковського і ніхто про нього не відає». З'ясувалося – це Сашко Шаргей з Полтави. Впізнав його по фотографії колишній учитель. Сашко ладнав вітряки в Криму, елеватори в Сибіру, але змалку мріяв про небо. З часом написав і 1929 року видав невеличку (на 114 сторінок) книжечку «Завоювання міжпланетних просторів», де була точно розрахована орбіта польоту на Місяць. Він і далі працював над облюбованою темою та завжди носив з собою робочий зошит із формулами, навіть перебуваючи на фронті під Москвою взимку 1941-го. Автор зошита пропав безвісті, а його записи потрапили до німців. Ті розпочали пошук у своїх таборах Кондратюка. І, о диво, знайшли! Тільки той Кондратюк мав трикласну освіту й нічого не тямив у розрахунках, проведених Шаргеєм.

Книга Олександра Шаргея, попри скромний наклад, потрапила в бібліотеку Конгресу США. При

польоті на Місяць, – писалося згодом у пресі, – йшла конкуренція між Вернером Брауном (розробником знаменитих ракет ФАУ, з яких німці обстрілювали Лондон) та Джоном Хуболтом, що запозичив, як стверджувалось, ідеї з книжки Кондратюка. Хуболт переміг і отримав нагороду «За видатні наукові досягнення». За версією І. Корсака, брати Кістяківські були знайомі з Шаргеєм. Олександра, як і Георгія Кістяківського, денікінці силоміць мобілізували у свою армію. Але Шаргей утік від білих, роздобув документи на ім'я Кондратюка, переночував у Кістяківських в Києві й подався за кордон. Проте його спроба проникнути через «залізну завісу» була марна...

Г. Кістяківський неодноразово брав участь у перемовинах між главами держав. Він був четвертим від американської сторони на зустрічі у Вашингтоні Ейзенхауера, Ніксона і держсекретаря з Микитою Хрущовим та Громико, під час якої Хрущов подарував американцям копію радянського місяцехода. Він був і в Женеві на переговорах Ейзенхауера з Хрущовим, Жуковим та Булганіним. Без нього не минула й зустріч чотирьох глав держав (де Голля, Макміллана, Ейзенхауера та Хрущова). Він допомагав уряду США підписати договір із СРСР про заборону ядерних випробовувань. Однак літак Пауерса, збитий над СРСР, призвів до паузи в переговорах.

У 1961-му закінчувалось президентство Ейзенхауера, і Г. Кістяківський як член його команди змушений був піти у відставку. Настав миротворчий період життя. Георгій виступає проти поширення ядерної зброї. Одночасно займається проблемами роззброєння, бо «бомб більше, а безпеки – менше». Його висувають на пост президента Академії наук США, але він відмовляється, погодившись лише на пост віце-президента. І на цю посаду його обира-

ли двічі. В Академії він запровадив перевірку звітів та їх використання. Як професор хімії читав і далі лекції та приймав іспити. Що цікаво, якимось на екзаміні він поставив «вражаючу» оцінку з хімії Генрі Кіссінджеру та порадив йому, помітивши неабиякі здібності, обрати іншу професійну стежу.

В той же час у В'єтнамі йшла війна. Туди все частіше везли бомби, а звіди, тими ж літаками, «вантаж 200». Стало відомо, що для «освітлення лісів» (це коли серед літа з дерев осипається листя), в яких перховувались повстанці, американці стали застосовувати гербіциди («Агент Орандж»). «Червону заразу», яку справді потребувалося зупинити, на жаль, поборювали недопустимими, гріховними методами. Як наслідок, у в'єтнамців діти народжувались без рук, без ніг чи з шістьма пальцями, а деякі – з «вовчою пащею». У людських тканинах кількість діоксину в десятки разів перевищувала норму. Як хімік Георгій боровся проти застосування газів та хімічної отрути у В'єтнамі й загалом був проти війни США у цій країні. Газета «Вашингтон пост» надрукувала статтю Г. Кістяківського про шкоду від застосування такого виду зброї. Георгій радив Р. Макнамарі (міністрові оборони США) припинити бомбардування. Пізніше Пентагон долучив Георгія до пошуку шляхів виходу з «в'єтнамської кризи».

За часів президенства Ліндона Джонсона відкрито пам'ятник Т. Г. Шевченку у Вашингтоні. Саме Л. Джонсону належать слова: «Шевченко був більше ніж українцем – він був державним мужем і громадянином світу. Він був більше ніж поетом – він був безстрашним борцем за права та волю людей...» Спорудженню цього пам'ятника передувала відповідна ухвала Конгресу США. Не дивно, що лобістом цього проекту був й Г. Кістяківський, адже ще його

дід готував до друку твори поета в журналі «Осно-ва», будучи секретарем редакції цього журналу.

У романі журналіст інколи поборює письменника Івана Корсака, зокрема коли він передає зміст інтерв'ю Г. Кістяківського репортеру Річарду Родосу чи коли його дочка Віра розповідає Сінді Келлі про себе та про свого батька. В одному епізоді повертає увагу відповідь на запитання кореспондента, як це він, росіянин, відстоює інтереси США? Георгій підкреслив, що він українець, а не росіянин! І що для нього це звучить так, «якби шотландця спитали, чи він англієць».

Фінал цього гостросюжетного історичного роману по-романтичному зворушливий. Давня мрія Олени зустрітися з коханим Георгієм нарешті здійснюється. Г. Кістяківський прилітає в Москву, щоб підписати угоду про наукову співпрацю, а водночас – вручити генетику М. В. Тимофєєву-Ресовському Кімберівську медаль за наукові досягнення. Колись на Уралі в концтабірну лабораторію ученого перевели й Олену як науковця. Довідавшись про приїзд Георгія, Олена попросила свого шефа передати йому, що чекатиме на нього в аеропорту при відльоті. Роки, роки... Вона, «гортаючи свою немолоду пам'ять», впізнала Георгія, але не підійшла, захотіла «назавше лишитися тою Оленою, яка в нього у пам'яті і якій вічно буде сімнадцять...»

Заслуги Г. Кістяківського перед США були відзначені нагородами від Американського хімічного товариства, Військово-повітряних сил, медалями «За заслуги», «За досягнення в науці» та Президентською медаллю Свободи. Його обрали почесним доктором Гарвардського, Оксфордського, Принстонського, Пенсильванського університетів, Технологічного інституту Карнегі, іноземним

членом Королівського товариства Великобританії, удостоєно інших нагород.

Іван Корсак розкриває ще одну важливу сторінку, на цей раз – з нашої наукової історії. На прикладі родини Кістяківських – інтелігентів у п'яти поколіннях – він показав, яким могутнім міг би бути наш народ, якби доля дозволила йому самостійно розвиватись.

Микола Григорчук,
доктор фізико-математичних наук,
провідний науковий співробітник
ІТФ ім. М. М. Боголюбова
Національної академії наук України

ЗМІСТ

Вибух у пустелі. <i>Роман</i>	4
Микола Григорчук. Атомні перегони. <i>Післямова</i>	219

Літературно-художнє видання

Іван КОРСАК
ВИБУХ У ПУСТЕЛІ

Роман

Післямова
Микола Григорчук

Літературний редактор
Сергій Цушко

Макет і обкладинка
Сергій Тарасенко

Випусковий редактор
Павло Щириця

Підписано до друку 5.05.2015
Формат 84x108 1/32. Ум. друк. арк. 8,5
Папір офсетний. Замовлення № 268

ТОВ «Видавниче підприємство «Ярославів Вал»
Адреса: 01034, Україна, м. Київ,
вул. Ярославів Вал, 21-Є
тел. (044) 234-15-24; e-mail: yar_val@ukr.net
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єкта видавничої справи: ДК № 2971 від 12.09.2007 р.

Віддруковано:
ТОВ «Друкарня Рута»
м. Кам'янець-Подільський, вул. Пархоменка, 1
Свідоцтво ДК № 4060 від 29.04.2011 р.
тел. (03849) 4-22-50; drukruta@ukr.net